

725.94
С 26

О. Салимов

АРХИТЕКТУРА ЁДГОРЛИКЛАРИДАН ЗАМОНАВИЙ МАҚСАДЛАРДА ФОЙДАЛАНИШ УСУЛЛАРИ

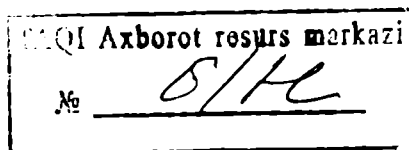

Тошкент-2013

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
ТОШКЕНТ АРХИТЕКТУРА-ҚУРИЛИШ ИНСТИТУТИ
САЛИМОВ О.М.

АРХИТЕКТУРА ЁДГОРЛИКЛАРИДАН ЗАМОНАВИЙ
МАҚСАДЛАРДА ФОЙДАЛАНИШ УСУЛЛАРИ

ЎҚУВ ҚЎЛЛАНМА

ТОШКЕНТ – 2013

Салимов Орифжон. АРХИТЕКТУРА ЁДГОРЛИКЛАРИДАН ЗАМОНАВИЙ
МАКСАДЛАРДА Фойдаланиш. Ўқув қўлланма. Тошкент: ТАҚИ, 2013.
136 бет.

Ўқув қўлланмада архитектура ёдгорликларини сақлаш ва улардан замонавий максдалларда фойдаланиш бўйича Ўзбекистон ва хорижий мамлакатларда орттирилган бой тажрибалар тўпланиб умумлаштирилган ва комплекс тахлил қилинган. Ёдгорликларни сақлаш ва улардан фойдаланиш, уларнинг ҳаётини фаоллаштиришга қаратилган замонавий йўналишлар, ёдгорликларни замонавий максдалларга мослаштиришнинг меъморий-режавий ечимлари ва услублари кўриб чиқилган.

Қайта тикланиши ва сақланиши зарур бўлган тарихий шаҳарлар марказларининг шаклланиши ва чегараларини аниқлаш услубиятига, шунингдек муҳим археологик, шаҳарсозлик, архитектура ва маданий ёдгорликларнинг муҳофаза ҳудудлари ва улар чегарасидаги қурилишларни тартибга солиш лойиҳаларини ишлаб чиқиш масалаларига ҳам эътибор қаратилган.

Ўзбекистон Республикаси тараққиётининг янги юғтимоний-иктисодий босқичида архитектура ёдгорликларини сақлаш ва авайлаб асрашнинг энг самарали йўли уларни замонавий максдалларга мослаштириш ва фойдаланиш деб топишган.

Ўқув қўлланма Ўзбекистон Республикаси олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг турдош олий ўқув юртлирида “Архитектура назарияси ва тарихи, архитектура ёдгорликларини тиклаш” магистратура мутахассислиги бўйича таълим олувчиларга мўлжалланган.

такризчилар: - архитектура доктори, профессор Нозидов Д.А.
архитектура номзоди, профессор Мухаммадҷонов Қ.Х.

Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги турдош олий ўқув юртлири учун ўқув қўлланма сифатида тавсия этади.

Тошкент архитектура-қурилиш институти, 2013 й.

МУНДАРИЖА

Кириш.....	8-11
I – Бoб. ТАРИХИЙ-МЕЪМОРИЙ МЕРОСНИ ЗАМОНАВИЙ МАҚСАДЛАРГА МОСЛАШТИРИШ ТАЖРИБАЛАРИ.....	12-75
1.1. Архитектура ёдгорликларини сақлашнинг асосий вазифалари.....	12-27
1.2. Архитектура ёдгорликлари ва мажмуаларини фойдаланишга мослаштиришни лойиҳалаштириш.....	27-35
1.3. Ёдгорликларни фойдаланишга мослаштиришнинг хорижий тажрибалари.....	36-53
1.4. Архитектура ёдгорликларини фойдаланишга мослаштиришнинг меъморий-режавий ечимлари.....	53-64
1.5. Ўзбекистон архитектура ёдгорликларини замонавий мақсадларга мослаштиришнинг асосий услублари.....	64-75
II – Бoб. АРХИТЕКТУРА ЁДГОРЛИКЛАРИДАН ЗАМОНАВИЙ МАҚСАДЛАРДА ФОЙДАЛАНИШ ЛОЙИҲАЛАРИНИНГ УСЛУБИЙ АСОСЛАРИ.....	76-118
2.1. Архитектура ёдгорлигидан фойдаланиш вазифалари ва унинг муҳофаза ҳудудини аниқлаш.....	76-88
2.2. Тарихий ёдгорликларнинг шаҳарсозликда жойлаштириш ва улардан фойдаланиш усуллари.....	88-93
2.3. Ўзбекистонда архитектура ёдгорликларни қайта тиклаш ва замонавий мақсадларда фойдаланиш тажрибалари.....	93-102
2.4. Ёдгорликларни таъмирлаш, қайта тиклаш ва фойдаланишга мослаштириш лойиҳаларининг асосий йўналишлари.....	103-110
2.5. Архитектура таълими жараёнида меъморий ёдгорликларни фойдаланишга мослаштириш бўйича лойиҳалар баҳариш.....	110-118
Мустақил иш бўйича услубий кўрсатмалар.....	116-118
Терминлар лугати.....	119-119
“Архитектура ёдгорликларидан замонавий мақсадларда фойдаланиш усуллари” фанидан саволлар ва ажратилган рейтинг баллари.....	120-130
Фойдаланиладиган адабиётлар.....	131

Аннотация

В данном учебном пособии обобщен и комплексно проанализирован отечественный и зарубежный опыт сохранения и использования памятников архитектуры в современных целях. Рассмотрены архитектурно - планировочные решения и методы приспособления архитектурных памятников для современных функций, даны современные направления по активизации их в жизнь, проанализированы вопросы сохранения и использования памятников для современных социальных нужд.

Обращено внимания к таким вопросам как, формирования и установка охранных зон центров реконструируемых и сохраняемых исторических городов, памятников археологии, градостроительства, архитектуры и культуры, оптимизации и регулирование новой застройки в пределах охранных зон исторических центров.

Отмечено, что в условиях современного социально-экономического развития Республики Узбекистан наиболее эффективным путём охраны и сохранения памятников архитектуры и культуры является их приспособления и использования для современных функций.

Учебное пособие рассчитано на магистрантов обучающиеся по специальности «Теория и история архитектуры, реставрация памятников архитектуры» и на специалистов, работающих в области охраны и использования памятников истории и культуры в современных целях.

ОГЛАВЛЕНИЕ

Введение.....	8-11
I-ГЛАВА. ИСТОРИКО-АРХИТЕКТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ И ОПЫТ ПРИСПОСОБЛЕНИЯ ЕГО К СОВРЕМЕННЫМ ФУНКЦИЯМ.....	12-76
1.1. Основные задачи сохранения архитектурного наследия.....	12-27
1.2. Опыт использования памятников архитектуры и разработки проекта их приспособления.....	27-35
1.3. Зарубежный опыт приспособления архитектурных памятников к современным функциям.....	36-53
1.4. Архитектурно-планировочные вопросы приспособления архитектурных памятников.....	53-64
1.5. Методы приспособления архитектурных памятников Узбекистана к современным функциям.....	64-75
II-ГЛАВА. МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ АРХИТЕКТУРНЫХ ПАМЯТНИКОВ И ПРИНЦИПЫ ИХ ПРОЕКТИРОВАНИЯ.....	76-118
2.1. Задачи определения современной функции и охранной зоны памятника.....	76-88
2.2. Методы использования памятника с учетом его охранной зоны и градостроительного расположения.....	88-93
2.3. Опыт реставрации и использования памятников архитектуры Узбекистана под современные функции.....	93-102
2.4. Основные направления проектирования реставрации, реконструкции и приспособления памятника.....	103-110
2.5. Выполнения проектов в процессе архитектурного образования по приспособления с целью использования и сохранения памятников архитектуры.....	110-118
Методическое указание для самостоятельной работе.....	116-118
Словарь терминов.....	191-191
Вопросы и отведенные рейтинговые баллы по предмету: «Методы современного использования памятников архитектуры».....	120-130
Список используемой литературы	131

FOOTNOTE

The training handbook examines and summarizes the domestic and foreign experience in the area of preservation and usage of architectural monuments for contemporary purposes. It provides architectural and planning upshots and methods of adaptation of architectural monuments to the modern functions. Up to date directions of revival of their life are offered in this book, as well as considered questions of preservation and exploitation of architectural monuments for contemporary social needs.

The attention is paid to the questions of developing and setting up preservation zones of centers of historical towns, which are under reconstruction and preservation, memorials of archaeology, urban construction, architecture, culture, optimization and regulation of new building sites within the bounds of preserving zones of historical centers.

It is pointed out, that within the perspective of modern social and economic development of Republic of Uzbekistan, most effective ways of preservation and conservation of architectural and cultural monuments are their adaptation to and usage for contemporary functions.

The handbook is aimed at Masters of Art (M.A.) in "Theory and history of architecture, restoration of architectural monuments" specialization and professionals working in the field of preservation and usage of historical and cultural monuments for contemporary purposes.

CONTENTS

Preface.....	8-11.
---------------------	--------------

Chapter 1. The historical architectural heritage and experience of it readjustment to contemporary functions.....	12-76
1.1. The main tasks for preservation of architectural heritage.....	12-27
1.2. The experience of usage of architectural monuments and development of projects of their readjustment.....	27-35
1.3. The foreign experience of readjustment of architectural monuments to contemporary functions.....	36-53
1.4. The architectural and planning questions of readjustment of architectural monuments.....	53-64
1.5. Methods of readjustment of architectural monuments of Uzbekistan to contemporary functions.....	64-75

Chapter 2. The methodological foundations of usage of architectural monuments and principles of their design.....	76-118
2.1. The tasks of defining of contemporary functions and preservation zones of architectural monuments.....	76-88
2.2. The methods of usage of architectural monuments according to it preservation zones and urban situation.....	88-93
2.3. The experience of restoration and readjustment of architectural monuments of Uzbekistan to contemporary functions.....	93-102
2.4. The main directions of designing the projects of restoration, Reconstruction and readjustment of architectural monuments.....	103-110
2.5. The projects of restoration, reconstruction and readjustment of architectural monuments in the study process with purpose of usage and preservation of architectural monuments.....	110-118

The methodic intimation to perform independent work by students.....	116-118
--	---------

The glossary of terms.....	119-119
----------------------------	---------

Questions to define the knowledge and ratings of students in subject "The usage of architectural monuments for contemporary purposes".....	120-130
--	---------

List of used literature.....	131
------------------------------	-----

К И Р И Ш

Архитектурага оид «ёдгорлик», «обида», «осори атиқа» (яъни - антиқа асарлар) йборалари лугавий маъноси жиҳатидан ўтмишда қурилган бўлиб, бизгача етиб келган бую ёки иншоот маъносини беради. Ёдгорликларнинг ўзига хос жиҳатлари мавжуд. Уларда умуман архитектура асарларида бўладиган архитектуравий - бадний ва функционал сифатлари устига тарихий қиймат қўшилади. Обидаларнинг қийматларини тўғри белгилаш, қўриладиган чора-тадбирларни аниқлаш ва амалга ошириш услубларини ёритиш меъморий таъмиршуносликнинг асосий мақсадидир.

Республикамиз Президенти И.А.Каримов раҳномолитида тарихий ва маданий ёдгорликларни сақлаш (муҳофаза қилиш) ва улардан замонавий мақсадларда фойдаланиш бўйича мустақиллик йилларида катта ютуқларга эришилди. Республика Конституциясида меъморий ва тарихий ёдгорликларни сақлаш ва авайлаб асраш гоёси қонулаштирилган ва уларнинг илм-фан, маданият, халқ таълимининг ривожланишидаги аҳамияти аниқлаб берилган.

Мазкур Конституцияга мувофиқ 2001 йил 30 августда Олий Мажлис томонидан “Тарих ва маданият ёдгорликларини сақлаш ва улардан фойдаланиш ҳақида”ги Ўзбекистон Республикасининг Қонуни қабул қилинди. Қонунда маданий ёдгорликларни сақлаш, таъмирлаш ва улардан фойдаланиш, шунингдек, архитектура ёдгорликларининг муҳофаза ҳудудларини ташкил этиш масалалари камраб олинган. Иқтисодий самара келтирувчи соҳалардан бири сифатида халқаро туризмни ривожлантириш мақсадида маданий ёдгорликларимиздан замонавий мақсадларда фойдаланишга катта эътибор берилмоқда. Тарих эса халқимизга хизмат қиладиган, ижтимоий фойда келтирадиган ёдгорликларгагина доимий эътиборда бўлиб келганлиги тўғрисида гувоҳлик беради.

Айрим архитектура ёдгорликлари ўз вазифаларига ёт бўлган бошқа мақсадларда фойдаланганлиги сабабли уларга ўзгартиришлар киритилган ва оқибатда ёдгорликларимиз аста-секин бузилиш ҳолатигача етиб келган. Шу сабабли ёдгорликларга фаол ҳаёт бағишлаш “ҳуқуқи”ни ва уларнинг тарихий-бадний аҳамиятини тиклашга ёрдам берадиган асосий йўллардан бири – улардан илмий-асосланган ҳолда замонавий мақсадларда фойдаланишдир. Ёдгорликларни сақлаш ва келажак авлодларга етказиш уларни халққа фаол хизмат қилиши орқали тан олинган, акс ҳолда ёдгорлик ўз функциясини йўқотади ва маънавий жиҳатдан эскириб, ўз-ўзидан емирилиб бузила бошлайди. Ёдгорликлар ўз моҳиятига кўра фақат томоша қилиш объектигина бўлиб қолмай, балки бевосита замон ва инсон билан донмий равишда мулоқотда бўлишлигини талаб этади.

Бу муаммоларни ечиш тарихий шаҳарларимиз марказларини шакллантириш ва сақлаб қолиш, туристлар маънавий эҳтиёжларини қондириш мақсадида архитектура ёдгорликларидан фойдаланиш тамойилларини ишлаб чиқишни талаб этади. Ёдгорликларнинг умр-боқийлиги улардан тўғри ва рационал фойдаланишга боғлиқ экан, демак тарихий шаҳарларнинг бетақдор ўзига хослиги ҳам архитектура ёдгорликларидан қандай қилиб ва қайси мақсадларда фойдаланишга боғлиқдир

Ушбу ўқув қўлланма тарихий - меъморий объектлар бўйича мавжуд илмий изланишлар натижаларидан фойдаланган ҳолда архитектура ёдгорликларини сақлаш ва замонавий эҳтиёжларни қондириш мақсадида фойдаланишга мослаштириш, ҳамда ана шундай лойиҳаларни ишлаб чиқиш бўйича кўп йиллар давомида тўпланган тажрибаларга асосланган. Шунингдек, ўқув қўлланма тарихий шаҳарларимизни муҳофаза қилиш ва қайта тиклашга лойиҳа деб топилган ёдгорликларнинг тарихий ҳудудлари чегарасини аниқлаш усулларини ҳамда археологик, шаҳарсозлик, архитектура ва шу каби соҳаларнинг алоҳида муҳим ёдгорликлари атрофидаги (тарихий ҳудуд чегарасидаги) янги қурилишларни қатъий

равинида бошқариб турувчи муҳофаза ҳудудларини ташкил этиш лойиҳаларини ишлаб чиқиш масалаларини ҳам ўз ичига олади.

Қўлланимнинг “Тарихий-меъморий меросини замонавий мақсадларга мослаштириш тажрибалари” деб номланган 1-бобида, хорижий давлатлардаги архитектура ёдгорликларини сақлаш ва фойдаланиш борасидаги тажрибалар ёритилган, чунки ўтмишдан мерос бўлиб қолган бебаҳо имоноотлардан фойдаланишнинг замонавий мақсадларини аниқлашга йўналтирилган комплекс масалаларга долзарб муаммо деб қаралади. Қўлланимнинг мазкур қисми мавзунинг шаҳарсозлик жиҳатларига бағишланган бўлиб, унда қаралаётган муаммо ўзининг асосига кўра архитектура ёдгорликларидан замонавий мақсадларда фаол фойдаланишни талаб этади. Архитектура ёдгорликларидан фойдаланиш усуллари ҳозирги кунда қуйидаги илмий хулосаларга таянади:

- ҳар қандай архитектура ёдгорликларини замонавий мақсадларга мослаштиришга қўйиладиган асосий талаб, ёдгорликни максимал даражада асраб-авайлашни ва сақлашни тақоза этади;
- ҳар қандай архитектура ёдгорликларини замонавий мақсадларда мослаштиришга индивидуал тарзда ёндашиш;
- ёдгорлик(ансамбллар)нинг шаклланиш тарихи ва ўзига хос жиҳатларини эътиборга олиш, уларни асослаб бериш, яъни лойиҳалаш усулларини аниқлаш.

Архитектура ёдгорликларидан фойдаланишнинг архитектуравий - раъжавий ечимларини таҳлил қилишдаги асосий меъёрлар ва тавсиялар ёдгорликларни тарихий-архитектуравий ва шаҳарсозлик нуктан-назаридан баҳолашнинг зарурлиги билан асосланади. Шу сабабли бу борадаги тадқиқотлар ўтмишдан мерос бўлиб қолган бебаҳо ёдгорликлардан фойдаланишнинг замонавий мақсадларини аниқлашга комплекс ёндашишни талаб этади. Хорижий давлатларда архитектура ёдгорликларини таъмирлаш ва улардан замонавий мақсадларда

фойдаланиш бўйича тўпланган илмий-техникавий билимлар таҳлили Ўзбекистонда архитектура ёдгорликларининг янги ҳаётга қадам қўйиш имкониятини тўғдиришда фойда беради.

Қўлланманинг “Архитектура ёдгорликларидан замонавий мақсадларда фойдаланиш лойиҳаларининг услубий асослари” деб номланган 2-бобида Ўзбекистондаги архитектура ёдгорликларининг замонавий шаҳарсозлик ҳолатларига доир масалалар кўриб чиқилган. Ёдгорликларни мослаштириш бўйича лойиҳалаштириш ишларининг муҳим ҳолатларидан бири - бу ёдгорлик, ансамблининг, тарихий ҳудуди ва бутун шаҳарнинг шаклланиш тарихини мукамал ўрганиш ма салаларига эътибор беришдир.

Ўзбекистонда шу кунгача ёдгорликлардан фойдаланиш тамойиллари бўйича илмий-амалий тавсиялар йўқлиги сабабли ёдгорликларни утилитар ва уларга “ёт” бўлган функциялар учун мослаштириш ҳолатлари аниқланган. Республикамиз шароитида архитектура ёдгорликларининг умрини узайтиришнинг асосий мезонлари, улардан рационал фойдаланиш ечимларини ишлаб чиқиш долзарб муаммога айланмоқда.

Мазкур ўқув қўлланмада чет эл лойиҳа қурилиш амалиёти материалларининг энг яхши намуналаридан фойдаланилди. Қиёсий таҳлил усули-адабий манбалар билан ишлаш, меъморий ёдгорликларни турли хил функциялар учун мослаштиришнинг мамлакатимиз ва хориж тажрибасини таҳлил қилиш ва экспериментал (илмий тажрибавий) лойиҳалаш услубига асосланган.

1 - БЎ6. ТАРИХИЙ – МЕЪМОРИЙ МЕРОСНИ ЗАМОНАВИЙ МАҚСАДЛАРГА МОСЛАШТИРИШ ТАЖРИБАЛАРИ

1.1. Архитектура ёдгорликларини сақлашнинг асосий вазифалари

Ўзбекистон архитектура ёдгорликларини замонавий мақсадларга мослаштиришни кенг кўламда (маданий-маърифийдан туристикгача) фойдаланиш бўйича маълумотлар тартибга солинди, Архитектура ёдгорликларидан функционал вазифа бўйича фойдаланиш классификацияси ишлаб чиқилди, Бухоро шаҳри ёдгорликларидан фойдаланиш бўйича тавсия ва лойиҳавий тақлифлар берилди. Бунда биноларнинг ижтимоий моҳияти, шаҳарсозлик шароитлари, бинонинг ҳажмий-решавий тузилиши ва бадний киффаси бирламчи бўлиб шаклланиши кўзда тутилади. Бу эса Ўзбекистон архитекторлари олдида турган бир қатор амалий вазифаларни енгиллаштиради.

Ушбу соҳада собиқ “ЎзНИПИреставрация” институти мутахассислари томонидан архитектура ёдгорликларини таъмирлаш, қайта тиклаш ва замонавий мақсадларга мослаштириш бўйича катта амалий тажрибалар тўпланган ва амалга оширилган.

Архитектура ёдгорликларидан замонавий мақсадларда фойдаланиш бўйича Хива шаҳрида “Ичан Қала” тарихий-архитектуравий кўриқонасидаги Мухаммад Аминхон мадрасаси (меҳмонхона), Матниёз Девонбеги мадрасаси (ресторан), Қутлуг Мурод Иноқ мадрасаси (бахт уйи), Олю Кулихон қарвон саройи (саало ярмаркаси) ва Ўзбекистоннинг бошқа тарихий шаҳарларида бажарилган амалий ишларни мисол тариқасида келтириш мумкин. Хива, Самарқанд, Бухоро, Қўқон ва бошқа тарихий шаҳарлардаги архитектура ёдгорликларидан туризм мақсадларида фойдаланиш бўйича лойиҳалар ишлаб чиқилган ва амалда тадбиқ этилган

Тошкент архитектура қурилиш институти (ТАҚИ) “Архитектура тарихи ва назарияси” кафедрасининг фаолияти “Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури”да белгиланган масалаларни бажаришга йўналтирилган бўлиб, унда меъморий обидаларни таъмирлаш ва қайта тиклаш бўйича юқори

савияли бекалар ва магистрлар тайёрланмоқда. Кафедра профессор-ўқитувчилари ва талабалари архитектура ёдгорликлари бўйича илмий изланишлар ва ёдгорликларни сақлашнинг замонавий усуллари ўрганишдаги янги стандартлар борасида чет эл (Германия ва Франция) мутахассислари билан тажрибалар алмашилган. Бу тажрибаларни анъанавий равишда давом эттиришга ва тарихий ёдгорликларнинг муҳофазаси бўйича халқаро аҳамиятга эга бўлган ўқув-амалий марказ очишга ҳамма асослар мавжуд. Европанинг кўп шаҳрларида таъмирлаш бўйича бундай марказлар фаолият юритмоқда. Мазлумки, Италияда бундай марказ Венеция шаҳрида жойлашган.

Ёдгорликларнинг тарихий-архитектуравий аҳамияти ва ҳолатини аниқлаш бўйича олиб борилган воқифалар, илмий-амалий изланишлар натижасида архитектура ёдгорликларидан фойдаланиш, уларни сақлаб қолиш учун муҳофаза ҳудудларини ташкил этиш, таъмирлаш ва қайта тиклаш масалаларини ечиш бўйича концепция яратилган. Мазкур концепцияда архитектура ёдгорликларини асраб-авайлаган ҳолда улардан фойдаланиш зарурлиги таъкидланган. Архитектура ёдгорликларининг ҳозирги кундаги ҳолатининг таҳлили ва олиб борилган тадқиқот ишлари ҳулосаларига кўра ёдгорликларни сақлашнинг асосий усуллари: консервация, реставрация, реконструкция ва мослаштиришнинг тадқиқ этилди.

Ўзбекистонда мустақиллик шарофети билан, биз бутунги кунда халқимизнинг кўп асрлик тарихи давомида яратган қимматбаҳо меросига эгамиз. Қадимий ёдгорлиklar ва табиатни муҳофаза қилиш ишлари бўйича олдимизда ўтмиш ёдгорликлари ва санъатини сақлаш ҳамда таъмирлаш вазифаси турибди. Мезморий ёдгорликларнинг муҳофаза рўйхати тузилиди, ремонт-таъмир ишлари олиб борилади. Ёдгорликларни тиклаш, таъмирлаш ишларига соёик иттифок даврида катта аълод мутахассислари: В.Л. Вяткин, М.Ф. Мауэр, М.Е. Массон, Б.Н. Засыпкин, Б.П. Денике ва

бошқалар ташкилотчи бўлдилар. Таъмир ишларини олиб боришга халқ усталари-қурувчи ва наққошлар (уста Абдуходир Бокиев, уста Ширин Муродов ва бошқалар) жалб қилинди.

Охириги йилларда тарих ва таъмирлаш ишларига катта эътибор берилмоқда. Ўзбекистон тарихий шаҳарларидаги ноёб иншоотларни таъмирлаш сифатини кескин яхшилашга қаратилган ҳукумат қарорлари қабул қилинди.

1972 йил 16 ноябрда Парижда “Умумжаҳон маданий ва табиий меросни муҳофаза қилиш тўғрисидаги ЮНЕСКО конвенцияси ва ушбу соҳа учун кадрлар тайёрлаш масалалари” ҳамда Маданий-тарихий ёдгорликларга доир давлатимиз томонидан қабул қилинган «Тарих ва маданият ёдгорликларини сақлаш, улардан фойдаланиш ҳақида»ги қонунни намоён қилди.

2001 йил 30 августда Маданият ва тарихий меросга нисбатан бўлган давлатимиз Қонунига асосан Олий Мажлис томонидан қабул қилинган «Тарих ва маданият ёдгорликларини сақлаш, улардан фойдаланиш ҳақида»ги қонун қабул қилинди. Ушбу қонун, маданият ва архитектура ёдгорликларини муҳофаза қилиш ва таъмирлаш билан бир қаторда биноларнинг сақланиши ва улардан самарали фойдаланиш учун барча қулайликларни кўзда тутди. Шунинг учун бутунги қонуннинг энг долзарб ва истиқболли муаммоларидан бири меъморий ёдгорликлардан фойдаланиш ишларини ривожлантиришдан иборат.

Ўзбекистон Республикаси тарихий ёдгорликлари бутун дунё тараққиётининг мулки бўлиб, меъморий ёдгорликлар асраб-авайлаб муҳофаза қилинади ва таъмирланади, уларнинг дастлабки кифаси тикланади. Мустақиллик қарор топиши билан Республикасизда бу масалага алоҳида эътибор кучайди. Давлатимиз Конституциясида ёдгорликларни сақлаш ҳоёси мустаҳкамланган ва уларнинг фан, маданият, халқ маънавияти таълимини ривожлантиришидаги аҳамияти қонун асосида белгиланган. Олий Мажлис томонидан Маданият ёдгорликларини

муҳофаза қилиш, таъмирлаш ва улардан фойдаланиш бўйича қонуиларни қатъий белгилаб берувчи 30.08.2001 йилдаги 269-П сонли “Маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш ҳақида”ги қарори, шунингдек 353-П сонли 04.04.2002 йилда тасдиқланган 353-П сонли “Ўзбекистон Республикаси шаҳарсозлик кодекси” қабул қилинди.

Нихоят, 2009 йил 28-29 августда Олий Мажлиснинг навбатдан ташқари сессиясида қонуннинг янги таҳрири, низоми ва шаҳарсозлик кодекси тасдиқланди. Унга тарихий шаҳарларнинг меъморчилик ёдгорликларини муҳофаза қилишнинг асосий талаблари киритилган. 2009 йил 17 октябрда эса Ўзбекистон Республикасининг “Маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш ҳақидаги қарорига ўзгартиришлар киритиш ҳақида”ги қарори қабул қилинди. Ушбу қарорда маданий мерос объектлари икки алоҳида гуруҳга бўлиниб, 1-гуруҳга “моддий маданий мерос объектлари”, 2-гуруҳга эса “номоддий маданий мерос объектлари” киритилди. “Моддий маданий мерос объектлари” тушунчасига меъморий ёдгорликлар, мажмуалар, атроф муҳитнинг диққатга сазовор жойлари (ландшафтлар, археология ёдгорликлари ва шаҳарсозлик тузилмалари, шаҳарларнинг тарихан юзага келган қисмлари), “номоддий маданий мерос объектлари” тушунчасига эса урф-одатлар, халқ ижодиёти (сўз санъати, рақслар, мусика, томошалар), шунингдек улар билан боғлиқ халқ бадийи ҳунармандчилиги ва амалий санъат, билим, кўникмалар, асбоблар, артефактлар, маданий фазовий муҳит киритилди.

Шундай қилиб, “Маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш ҳақида”ги қонун 2007 йилда Ўзбекистонда тасдиқланган номоддий маданий меросни муҳофаза қилиш ҳақидаги халқаро конвенцияга сабаб бўлди.

Энди моддий маданий мерос объектлари Давлат кадастрига, номоддий маданий мерос объектлари эса номоддий маданий мерос объектлари рўйхатига киритилади. 11-банд номоддий маданий мерос объектлари рўйхатини тузиш тартиби ҳақидаги меъёрлар билан

тўлдирилган. 13-банд маданий мерос объектининг паспорти фақат Давлат кадастрига киритилган объектга берилишини аниқлаштиради. Ушбу меъёр номоддий маданий мерос объектларига тадбиҳ этилмайди. 14-банд маданий мерос объектларини Давлат кадастридан чиқариш тартиби фақат моддий маданий мерос объектларига жорий қилинишини бузоради. 19-банддаги ўзгартиришлар ҳам муҳим аҳамиятга эга. Тарих, санъат, фан, эстетика, экология ёки антропология жиҳатидан катта қийматга эга маданий мерос объектлари, бутун дунё маданий мерос объектларига киритилиши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг меъморий ёдгорликларни муҳофаза қилиш, таъмирлаш ва улардан оқилсана фойдаланиш масалаларига доимий эътибори давлатимиз тарихий шаҳарларининг тикланиш дастурини ишлаб чиқиш имконини берди.

Ўзбекистонда маҳобатли ёдгорлик-бинолардан фойдаланиш яқин вақтларгача асосан музей характерига эга эди. Охириги йилларда меъморий ёдгорликлардан фойдаланиш характери кенгайди. Хива шаҳридаги “Ичан қалъа” меъморий мажмуаси, Бухоро Шаҳристони, Чор Бакр, Баҳовуддин, Хўжа Аҳрор, Зангиота, Ҳазрати Имом ва бошқа меъморий мажмуа-ансамбллар муҳофазаси ва таъмири халқаро эътирофга эга бўлди.

Республикаимиз Президенти И.Каримов ташаббуси билан 2004 йил 4 июлда Вазирлар Маҳкамасининг “Шоҳи Зинда ёдгорликлари ансамбли мажмуаси ҳудудини реконструкциялаш ва ободонлаштиришни ташкиллаштириш тўғрисида”ги қарори қабул қилинди. Унга мувофиқ ёдгорлик-ансамблини таъмирлашнинг кенг дастури амалга оширилди. Иқтисодий даромад соҳаларидан бири бўлган маҳаллий ва халқаро туризмни ривожлантириш мақсадида маданий мерос ёдгорликларини муҳофаза қилиш, таъмирлаш ва улардан фойдаланиш масалаларига жиддий эътибор қаратилади.

Ўзбекистон ўзининг туризм манбалари бўйича Марказий Осиёда етакчи ўринлардан бирини эгаллайди ва бу соҳада улкан имкониятларга эга

бўлган ўн бешта дунё мамлакатлари қаторига киради. Ўзбекистоннинг қадимда Хитойни Европа давлатлари билан боғловчи Буюк Ипак йўли ўтган шаҳарларда сайёҳларда катта қизиқиш уйғотувчи турли тарихий даврларнинг кўп сонли меъморий ёдгорликлари сақланиб қолган. И.Каримовнинг “Ўзбекистон Республикасининг Буюк Ипак йўлини тиклаш ва республикада халқаро туризми ривожлантиришдаги иштирокини фаоллаштириш бўйича чоралар ҳақида”ги 1995 йил июнидаги Фармони, Вазирлар Маҳкамасининг 30.06.1999 йилдаги “Ўзбекистон Республикасида халқаро туризмнинг ривож ҳақида”ги Фармони, 20.08.1999 йилда қабул қилинган “Туризм ҳақида”ги Ўзбекистон Республикасининг қарори республика тарихий шаҳарлари учун туризм ривожининг перспектив схемасини комплекс ишлаб чиқишни назарда tutди.

Туризм иқтисодиётининг юқори имконияти энг аввало шу билан белгиланадиги, унда ёдгорликларни сақлаш ва улардан унумли фойдаланишнинг, шаҳарлар меъморий-фазовий тузилишида уларнинг узок сақланиб қолиш шароитларини яратишнинг реал иқтисодий асоси ўз аксини топади. Бундай нуқтан назар Олий Мажлис томонидан қабул қилинган “Тарихий ва маданий ёдгорликларни муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш тўғрисида”ги Қонуннинг номланишидаёқ ўз ғодасини топган. Туризм корхоналари системасининг қадимий шаҳар структурасига киритилишининг турли усул ва методларини кўриб чиқиб, туризми қулай функционал ташкил қилишни излаш билан бир вақтда архитектура ёдгорликларидан фойдаланишнинг қулай усулларини, уларни фойдаланишга мослаштиришнинг ва қадимги меъморчилик билан замонавий меъморчилик узвий мувофиқлигининг тактик шаклларини топишга ҳаракат қилинмоқда.

Архитектура ёдгорликларининг муҳофаза ҳудудларини ташкил этиш бўйича Ўзбекистон тарихий шаҳарларининг илмий асосланган ягона комплекс шаҳарсозлик таъин режасининг йўқлиги шаҳарсозлик, тарихий-

меъморий қийматга эга бўлган иморатларнинг, халқ меъморчилиги, ёдгорликларининг, жамоат биноларининг, зиёратгоҳ иншоотларининг етарлича ўрганилмаганлиги, шунингдек, уларнинг давомий узинб ташланиши ва бунинг натижаси ўлароқ шаҳарлар қадимий топографияси, уларнинг майдон ва кўчаларининг йўқ бўлиши бу муаммонинг муҳим ва зарурийлигини тасдиқлайди.

Ўзбекистон Республикаси ривожининг янги ижтимоий-иқтисодий шароитлари, унинг маданиятига бўлган халқаро қизиқишнинг ўсиб бориши қуйидаги асосий йўналишлар бўйича илмий-амалий тадқиқотлар заруриятини юзага келтирди:

- тарихий шаҳарларнинг муҳофаза ҳудудини, қурилишларни тартибга солиш зонасини ва архитектура ёдгорликларини идрок қилиш ва шаҳарсозлик жисадидан ташкил қилиш;
- архитектура ёдгорликларидан янги вазифаларни инобатга олган ҳолда замонавий эҳтиёжлар учун оқилона фойдаланиш;
- тарихий шаҳарлар дахлсиз зоналарида туризм ва хизмат кўрсатиш марказларини ташкил қилиш.

Ўзбекистон - дунё меъморчилигига санъат ва меъморчиликнинг ажойиб намуналарини берган туризмнинг барча шакллари ривож учун қулай шароитларга эга бўлган қадимий давлатдир.

Архитектура ёдгорликларини сақлаш тарихий шаҳарлар комплекс шаҳарсозлик реконструкциясининг муҳим муаммоларидан бири бўлиб, унда бир қанча асосий жиҳатларни шартли тарзда алоҳида ажратиб кўрсатиш мумкин: - меъморий ва фазовий жиҳатдан қимматли бўлган шаҳарсозлик доминантлари(мажмуа ва алоҳида меъморий ҳамада шаҳарсозлик ёдгорликларини)ни сақлаш ёки тиклаш; - тарихий турар жойлар жойлашган асосий мавзёларни реконструкция қилиш ва замонавийлаштириш; - транспорт алоқа йўллари ечим.

Архитектура ёдгорликларини сақлаш, уларда мавжуд бўлган бадий ифодавийликни, маданий қийматнинг йўқотилмаслигини кўзлаган ҳолда

уларнинг изчил ривож сифатида идрок қилиниши зарур. Тарихий шаҳарнинг бадий ифодавийлиги энг аввало унинг меъморий мажмуаларининг эстетик афзалликларини, уларнинг қай даражада сақланганлигини ва қайта тикланаётган шаҳар марказининг баркамоллигини таъминлашга боғлиқ.

Фан ва амалиётда бу йўналишларни ишлаб чиқишда маълум концепция яратилган. Ўтган ўн йилликларда тарақай шаҳарларнинг бош режаларини қайта ишлаб чиқишда, транспорт магистралларини ўтказишда тарихий меъморий ва шаҳарсозлик ёдгорликлари, аксари ҳолларда ҳеч қандай мулоҳазасиз бузиб ташланган бўлса, бутунги кунда меъморлар шаҳар тарихий муҳитини қайта тиклашда ундаги тўлиқ ижтимоий ва турмуш вазибаларини таъминловчи ҳаётий муҳит сифатида қарашадилар, ўтмиш меъморчилигининг борлиқ афзалликларидан фойдаланишга интилишадилар. Ўзбекистон - тарихий шаҳарлари - Самарқанд (ТошкентбошпланЛИТИ), Шаҳрисабз, Қўқон, Марғилон ва бошқа шаҳарларнинг (ЎзшаҳарсозликЛИТИда) ишлаб чиқилган ва тасдиқланган бош режалари бу концепциянинг яққол намунаси бўлиб хизмат қилади. Бундай бош режаларда меъморларнинг ёдгорлик ва мажмуаларга тарихий маданиятнинг ажралмас қисми сифатида муносабатда бўлганликларининг гувоҳи бўламиз.

Ҳар бир халқ ўтмишининг ёдгорликлари ушбу халқ маънавий мероси ифодаловчиси бўлган ҳолда қадимги анъаналарнинг ҳам гувоҳи ҳисобланади. Маданий мерос умуминсоний қиймати ва тушуниб етган ҳақиқат, бу мероснинг келажаги учун, уни бутун бойлиги ва асли ҳолида келажак авлодга етказиш учун барча жавобгарликни ўз зиммасига олади.

Шунинг учун ҳам ёдгорликларни консервация қилиш ва таъмирлаш қондаларини халқаро талаб даражасида ҳал этиш зарурати юзага келди, буида ҳар бир давлатга бу ишларни ўз халқ маданияти ва анъаналарига мувофиқ тарзда амалга ошириш эркинлиги берилган. Бундай объектларни лойиҳалашда бутунги кунда энг асосийси - эски ва

янгиларини бир-бирига мувофиқлаштириш, бутун ва шакллар ечимини ўзаро уйғунлаштиришдан иборат.

Архитектура ёдгорлигини таъмирлаш, шунингдек ундан фойдаланишнинг асосий принциплари бу, бинони дастлабки кўринишида сақлаб қолишдир. Мана шу ерда бир томондан ёдгорликларнинг ички ва ташқи кўринишларига ўзгартириш киритмасдан сақлашга интилиш, бошқа томондан ҳар бир ёдгорлик учун унинг мавжуд структурасига тўғри келувчи вазифани топиш зарурати билан пайдо бўлган қарама-қаршилиқлар юзга келади. Вақолаки, бу ҳақаттинга меъморий эмас, балки меънавий муаммо ҳамдир. Бино ва унинг ҳудудидан фойдаланишда, тарихий ва табиий ландшафтни бузмаслик керак. Ақсинча, маданый – тарихий ва бадиий бойлиқларни намоён қилиш учун, бинонинг аслида яхши кўриниши ва у билан ҳақат туристларнинг эмас, мутахассисларнинг ҳам яқиндан танилишларига ёрдам бериш учун шароит яратиш зарур. Ўзбекистон меъморий ёдгорликларга ҳос бўлган меъморий-режавий ечимлар кенг доирали хизмат кўрсатувчи туризм учун хоналарни функционал ва режавий гуруҳларга мувофиқ келиши аниқланган.

Афсуски, бугунги кунда Ўзбекистонда кўриб чиқилаётган муаммо бўйича муҳим тадқиқотлар йўқ. Шу сабабли мазкур қўлланмада муҳим аҳамият касб этувчи ўтиш иншоотларидан замонавий фойдаланиш мақсадларини аниқлашга комплекс ёндашиш таклиф этилади:

- ёдгорликларни улардан фойдаланиш мақсади ва шакли бўйича таснифлаш (классификациялаш);
- шаҳарга маданый хизмат кўрсатиш тизимида ёдгорликдан фойдаланиш мақсадини аниқлашнинг график усули;
- ёдгорликдан фойдаланишнинг қулай вариантини олдиндан айтиб бериш имконини берувчи нисбий таҳлил усули;
- гуруҳли меъморий ёдгорликлардан фойдаланишнинг баҳолаш классификацияси усули.

Тарихий шаҳарларни ривожлантириш муаммосини самарали ҳал қилишда ёдгорликлардан ҳозирги вақтда фойдаланиш масаласи энг муҳим масалалардан бири ҳисобланади. Шаҳар марказларини замон талабларига мувофиқ такомиллаштириш ва қайта тиклаш (регенерация, айниқса тарихий-меъморий ёдгорликларга эга бўлган шаҳарларда) эски ва янги қурилишларнинг ўзаро боғланиши муаммосига етарлича кенг ёндошувни талаб қилади. Бу муаммо, одатдагидек, шаҳар структурасига комплекслар, мажмуалар ва алоҳида меъморий ёдгорликларни қиритишга асосланади. Бунда шаҳарсозликдан тортиб қатор амалий, утилитар бўлган специфик вазифалар пайдо бўлади. Умуман олганда, умумий муаммо шаҳар муҳитини сақлаш билан бир қатор майда, лекин мураккаб бўлган муаммоларга бўлинадики, улардан бири ёдгорлиқнинг янги функционал вазифаси муаммосидир.

Тарихий меросдан фойдаланиш муаммоси фақат бошқа чет эл мамлакатларидагина эмас, балки дунёга машҳур ва ноёб меъморий ва шаҳарсозлик ёдгорликларига эга бўлган Ўзбекистон Республикаси учун ҳам долзарб муаммо бўлиб ҳисобланади. Республикаимизнинг бой меъморий ёдгорликларидан фойдаланиш уни замондошлар ва келажак авлод учун сақлаш мавзусини ишлаб чиқишга мурожаат қилиш, фақат эстетик эмас, балки маънавий-маърифий томондан, иқтисодий жиҳатдан ҳам актуал, муҳим ва зарур аҳамият касб этади.

Ўзбекистон Республикасида ҳозирги вақтда архитектура ёдгорликларидан фойдаланиш хусусиятини аниқлашнинг аниқ услубияти ҳали тўлиқ ишлаб чиқилмаган, чунки ҳар бир алоҳида ёдгорликлар гуруҳига, аниқ минтақаларнинг ҳудудий, маҳаллий тарихий ва бошқа анъаналарини инобатга олиб индивидуал ёндошиш талаб этилади. Масаланинг ҳолати шундайки, бизни қизиқтирган саволлар қаторида алоҳида илмий-амалий ишлар, диссертация ва монографиялар каби лойиҳавий тақлифлар ҳам бор. Лекин, бу ишлар меъморий ёдгорликларни таъмирлаш ва улардан фойдаланиш билан боғлиқ бўлган муаммоларни

атрофича камраб ололмайди (айниқса, ёдгорликлар билан ишлаш услубига бағишланган ишлар кам), иккинчидан, улар Ўзбекистон ҳудудида сақланиб келаётган ёдгорликларнинг ўзига хос хусусиятигина эмас, балки халқимизнинг яшаш муҳити, турмуши, анъанаси ва шу қабила­рини етарлича ҳисобга олмайдди.

Архитектура ёдгорликларини замонавий шаҳар структурасига киритиш муаммосини комплекс ҳал этиш масалаларига бағишланган ишларга Ўзбекистон шаҳарсозлиги илмий-тадқиқот лойиҳа институти ва бошқа бир қатор қўшни ва чет эл давлатларининг илмий-тадқиқот ташкилотлари ишлари, тажрибалари ва тавсиялари киради. Бу мавзуда етакчи олимлар, архитектура назарётчилари: М.Қ. Аҳмедов, Ш.Ж. Асқаров, В.Л. Воронина, Н.Ф. Гуляницкий, П.Ш. Зоҳидов, А.А. Зиёев, В.А. Лавров, Л.Ю. Маньковская, Е.В. Михайловский, В.А. Нильсен, Д.А. Нозилов, И.И. Ноткин, Г.А. Пугаченкова, О.М. Салимов, А.С. Уралов, Х.Ш. Пўлатов, Т.Ф. Қодирова, С.Хан-Магомедов, О.А. Швидковский, М.А. Юсупова, Ю.С. Яралов ва бошқаларнинг қатор илмий-тадқиқот ишлари, шунингдек, тарихий шаҳар ва комплексларни қайта қутиш ва архитектура ёдгорликларини таъмирлаш соҳасидаги архитектор-мутахассислар: Л.В. Андреев, В.В. Аулов, Б.Л. Васильев, Р.М. Гаряев, Е.В. Заварова, А.В. Лесик, В.Я. Либсон, А.В. Махровская, М.А. Орлов, Ю.В. Ранинский, В.И. Юркштас ва бошқаларнинг макола ва илмий-тадқиқот ишлари бор. Бу соҳада Чехия, Германия, Польша, Руминия, Италия, Англия, Франция ва бошқа мамлакатлар меъморлари томонидан катта назарий ва амалий ишлар амалга оширилган.

Шуни таъкидлаш лозимки, аксарият, бу ишлар катта шаҳарсозлик муаммоларини ишлаб чиқишга бағишланган (қайта тикланаётган шаҳарларнинг бош режасидан тортиб ёдгорликларнинг муҳофаза ҳудудларини аниқлашнинг математик дастуригача). Архитектура ёдгорликларидан фойдаланиш услубиятини ишлаб чиқиш вазифаси ҳозирги кунда долзарб муаммо бўлиб, илмий-тадқиқот ишларини жиддий

олиб боришни талаб этади. Архитектура ёдгорликларининг функционал вазифасини хал этишининг мураккаб талаблари, кўп факторли системаларининг ҳисобга олиб замонавий турмушда ёдгорликлардан фойдаланишнинг янги шакллариини излаш масаласи бўйича бутунги кунгача анчагина ишлар бажарилган. Қатор, ўзига хос хусусий сифат ва хоссаларга эга бўлган Ўзбекистон меъморий ёдгорликларидан фойдаланиш услубиятини ишлаб чиқишга эҳтиёж, фақат илмий-тадқиқот, меъморий ечимларини ечиш учун хизмат қилиш эмас, балки республикага иқтисодий жиҳатдан ҳам ўта муҳимдир.

Ўзбекистон тарихий шаҳарлари шаронтида меъморий ёдгорликларни сақлаш, уларнинг муҳофаза ҳудудларини ташкил этиш ва улардан замонавий мақсадларда фойдаланишни лойиҳалаш методологиясини ишлаб чиқиш, Ўзбекистон тарихий шаҳарлари мисолида архитектура ёдгорликларидан фойдаланишнинг асосий шакллариини аниқлашдир.

Асосий мақсадга эришиш учун қатор масалалар хал этилиши зарур, жумладан:

- чет эл давлатларида бинолар-ёдгорликлардан фойдаланишнинг асосий шакллариини аниқлаш ва умумлаштириш;
- Ўзбекистон шаҳарсозлигидаги тарихий марказларнинг асосий йўналишларини аниқлаш;
- архитектура ёдгорликлар мажмуаларининг тарихий ва бадийий қўйматиини аниқлаш, тасниф қилиш (гуруҳлаш) ва уларнинг ўзига хослигини намоён қилиш;
- Ўзбекистон ёдгорликлари ва мажмуаларидан функционал фойдаланиш классификациясини ва уларни фойдаланишга мослаштириш услубиятини ишлаб чиқиш;
- тадқиқот қондаларини лойиҳалаш амалиётига тадбиқ қилиш;

Архитектура ёдгорликларини сақлаш ўзбек меъморларининг комплекс шаҳарсозлик фаолияти муаммосининг муҳим элементи ҳисобланади. Муҳим тарихий меъморий ёдгорликларга эга бўлган тарихий

шаҳарлар марказларини қайта қуриш(реконструкцияси)да бир қанча асосий муаммоларни шартли ажратиб кўрсатиш мумкин:

- архитектура ва фазовий жиҳатдан қимматбаҳо бўлган шаҳарсозлик доминантлари(архитектуравий шаҳарсозлик мажмуалари ва алоҳида ёдгорликлари)ни сақлаш ёки тиклаш;
- асосий турар жой массивларининг реконструкция ва модернизацияси (замонавийлаштирилиш);
- транспорт муаммоларининг ҳал этилиши.

Тарихий юзага келган шаҳар муҳити фақулодда мураккаб тизимли ўлчамларда мавжуд бўлади. Бу эса вақтинчалик замонавий меъморчилик ривожининг кучли эмоционал омил хисобланади. Меъморий ёдгорликларни сақлаш, бирон бир объектни консервация қилиш эмас, балки тўпланган маданий қадриятлар йўқолиб кетмаслиги учун, мавжуд ёдгорлиқнинг ривож тарзидида идрок қилиниши керак.

Тарихий шаҳарнинг бадний ифодавийлиги энг аввало унинг меъморий мажмуалари эстетик қадр-қимматиға, уларнинг қанчалик сақланганлиги ва қайта тикланётганлиги шаҳар марказида яшовчанлик руҳини бахшида эта олишиға боғлиқдир.

Табиийки, тарихий шаҳар муҳитини таъмирлаш, тиклаш ва ундан фойдаланиш вазифалари шаҳарнинг бош режасини бажариш билан бирга ҳал қилиниши керак. Бу фақат мутахассисларнинг, яъни иқтисодчилар ва психологлардан тортиб, то шаҳарсоз ва таъмиршунослардан иборат бўлган бутун бир гуруҳнинг биргалликдаги ҳаракати билан ҳал қилиши мумкин бўлган мураккаб ишдир. Бундай вазифаға фақатгина, шаҳарларнинг бош режасини лойиҳалаш ва умумий халқ хўжалиги режалари билан ҳамбарчас боғлиқ бўлган давлат миқёсидаги архитекторларнинггина қурби етади. Режалаштирилган, аниқ мақсадға йўналтирилган ва илмий асосланган ана шундай ишлар бир қатор чет эл давлатларида ҳам олиб борилюқда. масалан, Чехияда ушбу муаммолар билан шуғулланувчи махсус институтлар ташкил қилинган. Жумладан, Прагадаги тарихий шаҳарлар ва

объектларни реконструкциялаш Давлат институти ва Братиславада меъморий ёдгорликлар ва табиатни муҳофаза қилиш Словакия институти ва бошқалар.

Бу йўналишнинг илм ва амалиётдаги ривожни маълум бир концепцияни (ғоявий тизимни) яратган: ўтган асрларда шаҳарларнинг бош режасини қайта тиклашда, транспорт магистралларини ўтказишда қимматбаҳо меъморий ва шаҳарсозлик ёдгорликлари ҳеч қандай мулоҳазаларсиз бузиб ташланган бўлса, бутунги кунда меъморлар шаҳар тарихий муҳитини тиклаш ишига бутунлай бошқача ёндошадилар, шаҳар муҳитига тўлақонли ижтимоий ва маиший вазифаларни тъёминловчи маълум ҳаётий макон сифатида қаралади. Ушбу вазифаларни ҳал қилишда меъмор ва шаҳарсозларнинг ўтмиш меъморчилигининг мавжуд қимматли объектларидан илоҳи борича унумли фойдаланишга ҳаракат қилишларини сезамиз.

Архитекторларнинг ёдгорликлар ва архитектура мажмуа (ансамбл)ларига, маданиятимизнинг ажралмас бир қисми сифатида эҳтиёткорона муносабатларини ўзида яққол намоён қилувчи Киев шаҳри тарихий марказининг бош режаси, бу концепциянинг амалдаги намунаси бўла олади. Киев шаҳри Подолнинг тарихий-меъморий инвентаризациялаш (рўйхатга олиш) бўйича “КиевНИИНТИ” институтида меъмор Ю.А. Нельговский бошчилигида жуда кўп фойдали ишлар бажарилган. Бундай шаҳарларнинг қанчалик улкан, билим орттириш ва тарбиялаш аҳамиятига эга эканлигини исботлашга уриниш ортиқчадир. Шу билан бирга «намоёниш индустрияси» бу ўринда устунлик қила олмайди. Инсоннинг ўтмиш давлар моддий маданияти асарлари билан чуқур танишуви фақатгина унинг эстетик хиссиётига таъсир қилибгина қолмай, балки келажак ёшларнинг меънавий руҳда шаклланиши ва маданият тарбиячиси бўлиб етишувида хизмат қилади.

Охириги йилларда тарихий шаҳар марказлари муҳитини (айниқса тарихий-меъморий ёдгорликларга эга бўлган шаҳарлар учун) сақлаш ва

тиклаш каби муҳим муаммога бағишланган кўплаб мақола ва тадқиқотлар пайдо бўлди. Бош режалар ишлаб чиқилган шаҳарлар (Москва, Киев, Санкт-Петербург, Таллин, «Олтин халқ» шаҳарлари ва бошқалар) реконструкцияси амалга оширилган. Бундай шаҳарларни муҳофаза қилишни таъминлаш бўйича тadbирлар Россия маданият Вазирлиги қарорларига киритилган эди. Бундан ташқари, тарихий-меъморий ёдгорликларни муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш, ҳақида чиқарилган қарор амалда ўз аксини топмоқда.

Тарихий шаҳарларни қайта тиклаш муаммоси халқаро хусусият касб этмоқда. 1964 йилдаги Венеция конгресси ва конгрессда қабул қилинган Венеция хартияси бунинг яққол исботи бўла олади.

Ҳар бир халқнинг қадим ёдгорликлари ўтмиш маънавий мероснинг ифодаси бўлиш билан бирга ҳозирги вақтда, ўтмиш аъёналарининг тирик гувоҳи бўлиб ҳам хизмат қилади. Маданий мероснинг умуминсоний қиймати ҳақида ўйловчи инсоният, тарих ва келажак авлод олдида, уларга бу маданият бойликларини аслича ва серқашамлилигича етказишни ўз бурчи деб билиши ҳамда жавобгарлиқни ҳис қилиши зарур. Шунинг учун ёдгорликларни консервациялаш ва таъмирлаш қондалари халқаро миқёсда, уларни амалга ошириш жараёнида ҳар бир халқнинг маданияти ва аъёналарига мувофиқ ҳолда ҳар бир мамлакатта эркинлик берган ҳолда, маълум даражада муштарақлашган тарзда ҳал этиш зарурати пайдо бўлди.

Бугунги кунда архитектура ёдгорликларидан замонавий мақсадларда фойдаланишга мослаштириш лойиҳасида кўзда тутилиши керак бўлган асосий ёндошув, бу эски ва янгини уйғунлаштира олиш, алоҳида бир бутун ечимлар мажмуийлиги (уйғунлашув гармонияси)дир.

Архитектура ёдгорликларини таъмирлаш, шунингдек, уларни фойдаланишга мослаштиришнинг асосий қонуни бую дастлабки кўринишини сақлашдир. Мана шу ерда, бир томондан, ёдгорликларнинг дастлабки кўринишини ўзгаришларсиз сақлаб қолишга интилиш, бошқа томондан ҳар бир архитектура ёдгорлиги учун унинг мавжуд

структурасига мос келувчи янги вазифани танлашда юзага келувчи қарама-қаршиликларга дуч келамиз. Бунинг устига, бу фақат меъморий эмас, балки маънавий муаммо ҳамдир.

Бино ва унинг атроф-муҳитидан фойдаланиш тарихий ва табиий ландшафтни бузмаслиги, аксинча, қурилишлар муҳитини сақловчи иншоотларни ажрата билиш, маданий-тарихий ва бадий қўйматини намоён қилиш имкониятини яратишни, бионинг қулай қўринишини таъминлаш ва уларни фақат сайёҳларгагина эмас, балки мутахассисларга ҳам таништиришни кўзда тутиш лозим.

1.2. Архитектура ёдгорликлари ва мажмуаларининг фойдаланишга мослаштиришда ландшафтга таъсир

Республикамызда тарихий-меъморий меросни сақлаш муаммосининг назарий тадқиқотлари катта аҳамият касб этмоқда. Биз улардан энг асосийларини, кўриб чиқамиз. Бу соҳада ёзилган мақола ва монографияларнинг жуда кўпчилиги ёдгорликларни тарихий шаклланган муҳитга киритиш муаммосига бағишланган. Масалан, ЦНИИТИАда тайёрланган (Москва, 1973 йил, муаллифлар: А.В. Иконников, Е.В. Михайловский, В.А. Лавров, Н.Ф. Гуляницкий, А.Ю. Беккер, Р.М. Гарьев, А.В. Бабуров) «Тарихий-меъморий мерос ва замонавий шаҳар» китобида ёдгорликларни таъмирлаш ёки яхши ҳолатга келтириш, биноларни сақлашнинг биргина усули эмаслиги ҳақида фикр юритилади. Китобда муаммони ҳал этиш ёчими алоҳида объектларни кўриб чиқишдан, объектнинг шаҳар мажмуасидаги ўрнини кўриб чиқишга кўчирилган. Тарихий обидаларни шаҳарнинг янги фазовий тузилиш, транспорт коммуникацияси ва шу қабилар билан уйғун ҳолда қандай ташкил қилиш вазифалари қўйилган. Муаллифларнинг асосий нуктаи назари:

- «архитектура ёдгорлиги» тушунчаси мавзосини ягона бинодан шаҳарсозлик тузилмалари ва бутун бир тарихий шаҳарларгача кенгайтириш;

- шаҳар марказининг замонавий вазифасини шаҳар тарихий адроси доирасидан ташқарисига чиқариш;
- тарихий шаҳар муҳитини дастлабки ўрганиб чиқишни ташкил қилишдан иборат.

«Архитектура ёдгорликлари ва замонавий шаҳар қурилиши» монографиясида (ЦНИИТИА нашриёти, Москва, 1973, муаллифлар: П.Н. Максимов, А.И. Целиков, Е.В. Михайловский, В.Я. Либсон, Д.Н. Кульчинский, Н.П. Зворикин, Е.П. Шукин) ўша масалаларнинг ўзи фақат бошқачароқ нуқтан назардан кўриб чиқилади. Ёдгорликларни сақлаш деганда фақат уларни физик жиҳатдан сақлаш ва улардан янги вазифалар учун оқилона фойдаланиш(замонавий термин - ёдгорликларни регенерация қилиш)нигина тушунмай, балки уларнинг томошабинга эмоционал таъсирини кучайтиришга аҳамиятини қаратишимиз тақлиф этилади. Илгари, фақат меъморий ёдгорлик атрофидаги қурилишларсиз ҳудуд деб изоҳланган «Мухофаза ҳудуди» тушунчаси берилади. Мухофаза ҳудудлари кўриш нуқталари ва визуал панорама кўринишларини ўз ичига олган меъморий ёдгорлик таъсир зонаси билан кенгайтирилади. Қурилиш ечими мажмуавийлиги шаҳар тарихий адросида эски ва янгининг мувофиқлиги тақлиф этилади, биноларнинг меъмор - таъмиршунослар томонидан фойдаланишга мослаштириш лойиҳаларининг бажарилиши зарурлиги уқтирилади. Шунинг таъкидлаш керакки, биноларни фойдаланишга мослаштириш билан боғлиқ масалалар, аҳолининг иш билан бандлиги муаммоси пайдо бўлган шаҳар-қўриқхоналар мисолида ойдинлаштирилади. Демакки, фаолиятнинг шаҳар ташкилий соҳаси ва ёдгорликларни сақлаш ва сайёҳларга хизмат кўрсатиш иши билан банд бўлган аҳолининг шаҳар ташкилий гуруҳи пайдо бўлади.

«Тарихий шаҳар марказларини қайта тиклаш» деб номланган илмий тўпламда (Киев, 1974 й. муаллифлар: Н.Ф. Гуляницкий, В.А. Лавров, С.К. Регамз, М.П. Кудрявцев, А.С. Хаников, В.Я. Либсон, А.В. Иконников, А.В. Бабуров, Ю.А. Нельговский, В.И. Юркштас) тарихий шаҳарларни қайта

тиклашнинг композицион, функционал, транспорт техник масалалари кўриб чиқилган. Муаммонинг тарихий муҳитни максимал сақлашга интилиш билан боғлиқ маданий-тарихий жиҳатлари ажратилган. Тарихий шаҳарларни қайта тиклашга замонавий ёндашув тушунчаси, ёдгорликларга шаҳар замонавий тузилиши билан ўзаро боғлиқ бўлган яхлит тизим сифатида қараш асослаб берилган. Шундай фикр билдирилганки, асосий тарихий ёдгорликларни музей экспонатларига ўхлатиш мумкин эмас, улар муҳитни ташкил қилувчи қурилишнинг фаол таркибий қисми бўлмоғи, баъзида эса ҳатто замонавий меъморий мажмуаларни ўзларига бўйсундиришлари керак.

«Тарих ва маданият ёдгорликларини мослаштириш ва улардан фойдаланиш муаммолари» (Экспрессинформация, М.,1975) «Транспорт системаларининг автомобилизациялашуви ва тақомиллашувининг ривож шариоатида тарихий қимматли ҳудудларни сақлаш» (ГОСИНТИ, №10,1977 й.), «Қимматбаҳо тарихий-меъморий ёдгорликларга эга бўлган кичик ва ўрта шаҳарлар марказларини қайта тиклаш» (ЦНТИ, 1977) тўпламларида кўтарилган мавзулар янада ривожланади. Ушбу тўпламларда муаммо яхлитликда кўриб чиқилади. Владимирск вилояти, Смоленск вилояти, Ўзбекистон тарихий шаҳарларини қайта тиклаш бўйича лойиҳа таклифлари берилади, қайта тиклашнинг алоҳида тартибдаги ҳудудлари аниқланади.

Лойиҳа муаллифларининг асосий тавсифлари:

- тарихий-меъморий қиймати бўйича шаҳар марказларини таснифлаш;
- тарихий-меъморий ва тарихий-шаҳарсозлик тадқиқотлари асосида қайта тиклаш лойиҳаларини ишлаб чиқиш;
- бош режа ва муҳофаза ҳудудларини бир вақтда ишлаб чиқиш;
- шаҳарни эстетик баҳолашни ўтказиш.

Уларда таъкидланишича, ҳамма тарихий шаҳарларнинг марказларини реконструкциялашда тарихий ядродан ҳозирги кунда фойдаланиш, уни

янги амалий вазифалар учун мослаштириш асосий масалалардан бири бўлиб қолади. Ва нихоят, бу мавзудаги муҳимроқ бўлган нашр - «Архитектура ёдгорликлари замонавий шаҳар тузилишида» монографиясида (ЦНИИТИА, 1978, А.В. Иконников ва Н.Ф. Гуляницкий раҳбарлигида) композициянинг меъморий-бадний муаммосини турли вақтда қурилган бию ва мажмуалар билан, уларнинг режавий тузилишининг ривож масалалари билан, тарихий-меъморий меросга эга бўлган шаҳарларнинг бош режаларини лойиҳалаш хусусияти билан биргаликда кўриб чиқилган. Москва, Санкт Петербург, Загорск, Суздаль, Таллин, Вильнюс, Каменец-Подольский, Мухети ёдгорликлари ва марказларини тиклаш бўйича намуналар берилган. Ушбу нашр назарий жиҳатдан қандай аҳамиятга эга бўлса, амалий томондан ҳам худди шундай аҳамият касб этади. Унда Европа ва чет эл давлатлари тарихий ёдгорликларини сақлаш бўйича ҳуқуқий ва инструкторив материаллар келтирилган, адабиётларнинг каттагина рўйхати берилган. Бу соҳадаги алоҳида мақолаларни таҳлил қилиш ва санаб ўтиш мазкур ўқув қўлланманинг каттагина жойини олган бўларди. Шунинг учун ҳам биз юқоридаги китоблар таҳлили билан чегараландик ҳолос.

Адабиётлар билан танишувдан кўриниб турибдики, ўтказилган тадқиқотлар, асосан, ёдгорлик - бинолардан замонавий ижтимоий мақсадлар учун фаол фойдаланишга асосланувчи муаммонинг шахарсозлик соҳасига бағишланган.

Бугунги кунда, айнан, архитектура ёдгорликларидан фойдаланиш услубига бағишланган ишлар асосан учта. Улардан бириinchisi Е.В. Захарованинг (Киев, 1975) «Архитектура ёдгорликларини замонавий вазифалар учун мослаштиришни лойиҳалашнинг асосий тартиб ва услублари» (Украинанинг Чернигов шаҳридаги Троицко-Ильинский монастири мисолида) мавзусидаги номзодлик диссертация ишидир. Унинг асосий хулосалари:

- ҳар қандай архитектура ёдгорлигини мослаштиришга қўйиладиган асосий талаб уни максимал сақлаб қолиш бўлиши керак;
- ҳар бир аниқ ёдгорликни мослаштиришга алоҳида ёндошув;
- бинони (мажмуани) шаклланиш тарихи ва унинг хусусиятларини батафсил ўрганиш;
- ёдгорликнинг тарихий шаклланган вазифаси ва янги вазифанинг яқинлашуви;
- мослаштиришда бино меъморчилиги хусусиятларини таъкидлаш ва асослаб бериш, ана шу талаблар асосида лойиҳалаш услубини аниқлаш.

Иккинчи иш торроқ характерга эга бўлиб, у А.В. Лесининг «Прикарпатье архитектура ёдгорликларидан туристик базалар учун фойдаланиш қондалари» мавзусидаги номзодлик диссертациясидир (Киев, 1978). Ундаги асосий хулоса ва тавсиялар ёдгорликларни тарихий баҳолаш заруриятига асосланган:

- шу нарса аниқланганки, Прикарпатье қалъа ва монастырлари учун хос бўлган меъморий-режавий ечимлари турбазалар хоналарининг функционал ва режавий гуруҳларига мувофиқ келади;
- қалъа ва монастырларни турбаза учун мослаштириш ёдгорлик интерьерни ва экстерьернинг максимал сақлаган ҳолда қайта режалаштириш билан амалга оширилади.

Ва ниҳоят, учинчи иш, бу В.В. Ауровнинг «Архитектура ёдгорликларидан маданий-оқартув вазифасида замонавий жамоат бинолари сифатида фойдаланиш муаммолари» («Олтин халқа» шаҳарлари мисолида, Москва, 1977). Ушбу тадқиқот ўтмишнинг қимматбаҳо иншоотларидан замонавий фойдаланиш мақсадларини ҳал қилиш учун қуйидаги комплекс ёндошишни тарғиб этади:

- фойдаланишнинг мақсади ва шакллари бўйича ёдгорликлар классификациясини тузиб чиқиш;
- ёдгорликдан, шаҳар маданий хизмат кўрсатиш тизимида фойдаланиш

- мақсадларини аниқлашнинг график усули;
- ўтмишнинг аниқ бир иншоотдан фойдаланишнинг қулай вариантини олдиндан айтиш имконини берувчи мослаштириш вариантларини нисбий таҳлил қилиш усули;
- гуруҳли меъморий ёдгорликлардан фойдаланишнинг баҳолаш классификацияси усули.

Кўриниб турганидек, А.В. Лесикнинг илмий иши, Е.В. Заварова диссертациясида кўриб чиқилган функциялар турли-туманлигининг айрим ҳолатидир, В.В. Ауровнинг илмий ишида эса тақлиф этилган услубиятларни ривожлантиради.

Иккинчи шароитлар, аъёнalar ўзинга хослиги, жамоат биноларининг ўзгача номенклатураси (номланиши) Ўзбекистон меъморий ёдгорликларининг функционал ва меъморий хусусиятлари, ёдгорликлардан замонавий мақсадларда фойдаланиш учун уларнинг классификациясини ишлаб чиқиш заруратини кўяди.

Агар меъморий ёдгорлик кам ўрганилган бўлса, уни натурада комплекс тадқиқ қилиш зарур (меъморий – археологик ўлчов ишлари, зондажлар, шурфлар); унинг тарихий-меъморий биографиясини аниқлаш (қурилиш вақти, муаллифлари, маълум меъморий мактабга тааллуқлилиги, конструктив ва режавий тузилиши хусусиятлари, композициядаги асосий ва иккинчи даражали нарсалар, ёдгорлик тектоник моҳияти) ва бу маълумотлар асосида ундан фойдаланиш чегараларини аниқлаш.

Агар меъморчилик ёдгорлиги ўрганилган ва таъмирилган бўлса, таъмирлаш маълумотлари бу тадқиқот ўрнини босади, ammo бино функционал, конструктив, планировка ва эстетик хусусиятлари таҳлилини ўтказиш зарур, чунки ёдгорликни, унинг яратилиш даврини, бу даврнинг стилстик хусусиятларини чуқур, синчиклаб ўрганимай туриб, янги интерьерларни лойиҳалашда иншоот тарихий меъморчилигининг сифат уйғунлигини яратиш мумкин эмас.

Шунинг учун фойдаланишга мослаштиришни лойиҳалаш ёдгорлик тарихини ўрганишдан, функционал таҳлилдан ва унинг эски ҳамда мўлжалланган функциясини максимал яқинлаштиришни кидиришдан бошлаш керак, демак фойдаланишга мослаштиришни лойиҳалаш методикаси асоси ёдгорлик тарихий-мёморий биографиясини ўрганиш (аниқлаш), иншоотнинг тарихий шаклланган мёморчилигини ҳар томонлама таҳлил қилишдан иборатдир (инжонни борича амалий мақсадларда фойдаланиш).

“Функционал” принципини (иншоот эски ва янги вазифасининг максимал яқинлашуви) сақлаб, бийо планировка ва конструктив тузилишини қандай бўлса, унинг бадний кифасини ҳам худди шундай тўлиқ сақлаш мумкин. Масалан, Домск монастыридаги (Москва) А.Шусев номли мёморчилик музейи, Андреевск ибодатхонаси -омақтланиш жойи, Киево-Печерск лавраси ва атезм тарихи музейи, Москва Кремлидаги Патриарша палатаси-турмуш тарихи музейи ва бошқалар. Баъзи ҳолатларда Ригадаги Домск ибодатхонасида, Оломоуц, Прага (Чехия), Варшава, Вроцлав, Олива (Польша) ибодатхоналарида самарали бажарилганидек, концерт залларини жойлаштириш қулай, чунки бундай иншоотлар ажойиб акустикага эга бўлади. Эҳтимол, ҳеч бир шаҳарда Львовдагидек (Украина) готика, ренессанс ва барокко ёдгорликларида бунчалик кўп музей жойлашмаган.

Ҳозирги вақтда Подолдаги (Киев) қизил майдон реконструкциясида катта тарихий-маданий ва моддий қиймакка эга бўлган бутун қурилишлар сақлаб қолиган ва шу майдонда ўз вақтида амалга ошмаган, йўқотилган баъзи бинолар эса муҳим элементлари билан тўлдирилган..

Подолда бозор олдидаги Биби Марям Пироговни тошлии черковда қадимги рус адабиёти мукаддас ёдгорлиги “Слово о полку Игореве” (арх. В.Шевченко) музейи жойлаштирилган. Бу майдонни қайта тиклаш, таъмирлаш ва фойдаланишга мослаштириш даражаси фақат ёдгорликлар

эмас, ўзига хос шаҳар тарихий муҳитини тадқиқ этувчи ҳамда шакллантирувчи меъморий меросининг эстетик моҳияти ҳам мавжуд.

Бу каби иншоотлардан обсерватория, планетарий сифатида фойдаланиш имконияти тасаввур қилинган МДХ мамлакатларида планетарийларнинг умумий сонининг 54 фоизи меъморий ёдгорликларда жойлашган (черковлар, костёл, синагогалар). Зални тузилиш, гүмбазнинг борлиги ибодат биноларидан бундай турда фойдаланиш имконини беради. Масалан, Ригадаги ибодатхонанинг, Қозондаги Петропавловск ибодатхонасининг, Кишинев, Киев, Одесса, Ригадаги черковларнинг планетария ва кинолектория сифатида замонавий мақсадларда фойдаланишга мослаштирилганлиги.

Меъморий ёдгорликнинг янги функционал вазифасини танлашда белгилувчи омилларни ажратиш зарур. Ёдгорликнинг кейинги фойдаланишига таъсир кўрсатувчи асосий омил, албатта, унинг классификацион гуруҳидир. Ёдгорликнинг у ёки бошқа классификацион гуруҳга тегишлилигидан келиб чиқиб, ундан музей сифатида ёки амалий мақсадларда (айрим ҳолларда "фойдаланишга мослаштиришнинг тахминий классификацияси"да кўрсатилган муассасаларни жойлаштириш учун) фойдаланиш мумкин.

Меъморий ёдгорликнинг янги вазифасини танлашга таъсир этувчи иккинчи омил, объектнинг тарихий-меъморий биографиясидир:

- берилган иншоотнинг меъморчилик тарихи учун аҳамияти, унинг шаҳар, район меъморий муҳитидаги ўрни;
- бионинг қурилиш сабаблари ва у билан боғлиқ бўлган аниқ тарихий воқеалар ва номлар.

Ёдгорликнинг тарихий меъморий биографияси бую меъморчилиги хусусиятларини чуқурроқ ўрганишга ёрдам беради, таъмирлаш лойиҳаси маълумотларидан лойиҳалашда фойдаланиб, объектнинг меъморий-режавий тузилишига аралашувини аниқлаш мумкин. Бу омиллар янги режалаштиришни ҳал қилишда қанчалик муҳим бўлса, бино хоналари

интерьерини-меморий ёдгорлиқни яратишда ва унинг мавзусини танлашда шунчалик муҳимдир.

Ўзбекистоннинг шаҳарсозлиги вазифаларининг ўзига хослигига аҳамиятни қаратиб, шунини таъкидлаш лозимки, улар жуда ҳам ўрганилган. Самарқанд, Бухоро, Хива шаҳрларигина доимо тадқиқотчилар фикрини ўзига жалб қилиб келган. Ваҳоланки, Ўзбекистон шаҳарсозлиги тарихи эрамизгача бўлган VIII-IV асрлардан, эрамизнинг XVIII асрларигача бўлган даврни ўз ичига олади.

Ўзбекистон туризмининг барча турларини ривожлантириш учун ҳамма қулай бўлган шароитларга эга, дунё мемориаллигига ажойиб архитектура ва санъат намуналарини берган қадимий маданият давлатидир. Шунинг учун ҳам Ўзбекистон ёдгорлиқларини сақлаш ва улардан фойдаланиш конуниятлари ва ўзига хос хусусиятларини излаб топиш ва бу соҳадаги ишларни ривожлантириш нафақат меморлардан, балки муҳим халқ хўжалиги вазифаси бўлиб ҳам ҳисобланади.

1.3. Ёдгорликларни фойдаланишга мослаштиришнинг тарихий тажрибалари

Юқорида тарихий шаҳарлар бош режалари ечимига комплекс ёндошиш ҳақида фикр юритилди. Оқирғи йилларда чет эл ва Европа давлатларида тарихий меросдан фойдаланиш бўйича катта тажриба тўпланди. Бу тажрибага нисбатда турлича шароитларда эга бўлинди: Москва, Санкт-Петербург, Прага, София, Будапешт, Бухарестни қайта тиклашда; уруш даврида кучли вайронагарчиликка учраган Варшава, Псков шаҳарларини тиклаш ва қуришда; Суздаль, Ростов, Несебер, Тирново, Торун каби шаҳар-қўриқоналарни барпо қилишда улкан тажрибалар ортирилган.

Бу жиҳатдан, меъморий меросдан фойдаланишга комплекс ҳудудий-фазовий ёндошилган Москва, Киев, Чернигов, Загорск, Суздаль, Каменец-Подольский, Таллин, Вильнюс, Мичета ва бошқа шаҳарларнинг қайта тикланиши бунга мисол бўла олади. Йирик ишлардан бири - «Олтин халқ» мажмуаси (бош меъмор М.А. Орлов ва проф. Ю.В.Раннискский), унда тарихий-меъморий меросдан фойдаланиш муаммосини ривожлантириш, шаҳарларнинг бир бутунликда тарихий муҳитларини сақлаш, муҳофаза ҳудудларини аниқлаш ва композицион ҳаётлигини сақлаш кўзда тутилган, тарихий ҳудудлар алоҳида қўриқона зоналарига ажратилган ва сайёҳлик, маданий-манший мақсадларда фаол фойдаланилмоқда.

Суздаль тарихий-меъморий ёдгорликлар мажмуасини сақлаш асосий принципи шаҳар муҳити ривожининг морфологик (шаклий) кўринишини нифодаловчи, шаҳар ва биноларнинг юзага келган композициявий тузилишини асрашдан иборатдир. Суздалда сайёҳлик марказини яратиш лойиҳаси ривожининг иқтисодий базаси шаҳарни ташкил қилувчи омил сифатида тарихий маданий ёдгорликлардан фойдаланиш асосида шаҳар реконструкциясини, унинг функционал хусусиятлари принципал характерига, аҳолисининг бандлигини ва бошқа, кўпгина муаммоларга таъсир этувчи ижобий йўналишни аниқлашни кўзда тутди. Покров ва Ризоположенский монастырлари биноларида сайёҳлик марказлари

жойлаштирилган. Покровский монастыридаги хужралар турар жойга (меҳмонхона сифатида) мослаштирилган. Шунинг таъкидлаш лозимки, монастырнинг ёғочдан қурилган хужраларга меҳмонлар учун хоналарни жойлаштиришда қулайликнинг замонавий талаб даражаси сақланган ёки тўғрироғи яратилган. Бундай ечим, яъни мавжуд мажмуа ичида замонавий бинолар яратиш эмас, балки бионинг мослаштириш энг мақбул ҳисобланади, чунки бу қурилиш масштабини, унинг ритмик ва композицион тузилишини, иншоот колоритини сақлайди.

Ресторан, кафе ва саадо корхоналари илгариги саадо расталарига жойлаштирилган ("Старая" кўчаси ва Ризоположенский монастырида). Сайёҳлик марказининг асосий маънавий-маърифий маркази ҳисобланган музей экспозицияси объекти шаҳар ҳудудида жойлаштирилган. Муҳим экспозициялар кремль ва унга туташ бўлган меъморий ёдгорликларга жойлаштирилган, экспозициянинг бир қисми очик осмон остидаги музейда намойиш этилмоқда.

Фойдаланишга мослаштириш, ёдгорлик-биноларни музейлаштириш шаҳар бош реконструкцияси лойиҳасига киритилган шаҳарсозлик ҳолатларининг табиий ривож, биноларни тиклаш режасининг аниқ ифодасидир. Бу режани амалга ошириш шаҳар тарихий қисми ва замонавий қурилишлар тузилишини синчиқлаб ўрганишга асосланади. Суздаль шаҳри структураси таҳлилининг асосий принциплари қуйидагилардан иборат:

- Суздаль тарихий ядроси тарихий-бадиий ва меъморий мажмуасининг аниқ табиий шароитларда шаклланиш қонуниятини аниқлаш;
- марказ мажмуасидаги ҳар бир бино ва иншоот вазифаси ва аҳамиятини аниқлаш; кўча ва тор кўчаларни яхлит бирликка боғловчи доминантларни, уларнинг ўқини, қурилишнинг тарихий чегарасини, горизонт чизигини (иншоотлар ва рельеф билан юзага келган аниқ силуетини) аниқлаш;

- биноларни қуриш ёки қайта тиклаш вақтида уйга эгаллик ва уй эгасининг ижтимоий характеристикасини, уй эгаллиги ўлчамлари ва унинг чегараларини ўрганиш;
- хўжалик ва техник қурилишлар характери; таъмирлаш ёки қайта тиклашнинг зарурлигини аниқлаш учун уй эгаллигини баҳоси;
- эски иншоотни янги вазифага қисман мослаштириш, шунингдек янги қурилиш қиёфаси ва ишлаб чиқилган марказ режавий тузилишга мумкин бўладиган аралаштиришлар ва имкониятлар меъёрини аниқлаш.

Суздаль реконструкцияси лойиҳасининг асосий ғояси алоҳида ёдгорликлар ва меъморий мажмуаларни имкон қадар сақлаб қолиш, тарихий шаҳар муҳити ва бу қадимий рус шаҳрининг ўзига хос колорити, ландшафтини сақлаш, меъморий ёдгорлик биноларидан музей маданий-маърифий ва сайёҳлик мақсадлари учун фойдаланган ҳолда эски қурилишларни сақлаб қолишдан иборат.

Шаҳар ядроси композициясида район ландшафтига эътибор қаратилган, очик ва ёпиқ фазонинг маълум муносабатига асосланган фазовий композиция яратиш масаласи ҳал этилган. Шаҳарнинг ўзига хос колорити ранг-баранг ечимларда, ободончилик элементлари буларнинг ҳаммаси сақланиб қолingan. Бир бутунликда Суздаль маркази, унинг тарихий ядросини фақат алоҳида ёдгорликлар ва асосий объектларни (доминантларни)гина эмас, балки атроф қурилишлари ҳам сақланган яхлит шаҳарсозлик мажмуи сифатида қайта тикланган.

Меъморчилик тарихи ҳар вақт инсонга хизмат қилувчи, фойда келтирувчи ва доимий ғамхўрлик предмети бўлган жойларгина сақланиб қолишига гувоҳлик беради. Оралик ҳолат - бу бошқа вазифа бўйича фойдаланиш, оқибатда эса уни ўзгартириш ва секин-аста бузилишга олиб келиш.

Меъморий ёдгорликлардан идеологик ва эстетик соҳалардан ташқари фойдаланиш жиддий иқтисодий асосга ҳам эга, ёдгорликлардан замонавий

жамият эҳтиёжлари учун фойда фойдаланиш мумкин, бир вақтнинг ўзida улар сақланиб қолади ва давлатга катта фойда келтиради, чунки фақат қайта тиклаш ва тавмирлаш меъморий ёдгорлиқнинг сақланишини ва унинг жамият ҳаётидаги иштирокни қишлоқламайди. Шу сабабли илгари мавжуд бўлган бинолардан фойдаланиш мақсадга мувофиқдек кўринади - бундай йўл кўплаб меъморий ёдгорлиқларни сақлашга ёрдам беради.

Таниқли санъат ва меъморчилик тарихчиси ва назарийчиси И.Э.Грабарь 1928 йилда «Эски меъморчилик ёдгорлиқлари ва янги шаҳар қурилиши» номли мақоласида шундай ёзган: «Сиз, ҳаммагиз, улуг халқ қурувчиларининг бу тенгсиз асарларни бизнинг кунларгача эҳтиёт қила оладиган бехтли аалодлари, ўз ёдгорлиқларингизни эҳтиёт қилинг. Уларни эҳтиётланг, чунки ҳозир Италияга одамлар қандай борсалар, бизга ҳам худди шундай келадилар, бу кунлар эса жуда яқин, - у сизнинг фаровонлигингиз манбаи бўлади ва юрагингизни фашрга тўлдирadi».

Охириги йиллардаги туризм ва дам олишни ташкил қилиш соҳасидаги халқаро тадқиқотлар шунини кўрсатадики, «дам олиш» деган замонавий тушунчанинг фарқли жиҳати, у дам олиш ва кўришнинг ўзаро муносабатидир, шундай экан, меъморий ёдгорлиқларга эга бўлган тарихий шаҳарларнинг туристик маршрутларга киритилиши демакдир.

Тарихий-меъморий меросдан фойдаланиш муаммоси махсус билимни талаб этадиган кўп соҳалардан иборат бўлган ёдгорлик фазовий муҳитини ташкил қилишдан бошланади:

- транспорт коммуникацияларини ташкил қилиш (маълумки, замонавий транспорт вибрация туфайли ёдгорлиқларга зарарли таъсир кўрсатади);
- ёдгорлиқлар ҳудудини кўкаламзорлаштириш ва ободонлаштириш;
- замонавий қурилишни меъморчилик ёдгорлиқлари билан «туташтириш» муаммоси, унинг фони;

Бу масалаларнинг кейинги ривож бугун шаҳар фазовий муҳити ечимлини, тарихий районлар, шаҳар меъморчилиги композицион яхлитлигини сақлаб қолишни, унинг таъсирчан атмосферасини сақлашни камраб олади. Ахир меъморчилик ёдгорликлари - бу, ўзида жонсиз иншоотлар эмас, улар шаҳарнинг маълум колоритини, кайфият ва характерини яратган ҳолда ўзининг алоҳида ҳаёти билан яшайди.

Мероснинг ҳаётни кенг фазоларда ташкил қилиш системаси билан бевосита алоқасидан тарихий шаҳарлар реконструкциясига, сўнгра меъморий мажмуалар ва алоҳида ёдгорликларга ўтиш - умумийдан жўзийга ўтиш - меъморий меросни замонавий ҳаётини муҳитга узвий қиритишни таъминлаш мумкин. Янги ижтимоий вазифа, унинг шаҳар структурасидаги зарурати ва муҳимлиги объектга машхурлик олиб келишга ва унинг ижтимоий аҳамиятини кўтаришга қодир.

Дастлаб шаҳар муҳити тадқиқ этилган: ҳудуднинг аниқ эгаллик қилувчига тааллуқлилиги, турар жой фондининг аҳоли зичлиги, жамоат бинолари, уларнинг мустаҳкамлиги, яроқлилиги ва санитар ҳолати белгиланди. Маълумотлар махсус картограммаларга туширилди. Сўнг интерьер ва фасадларнинг ҳолати, стил хусусияти, бинолар классификацияси ва хронологияси тадқиқ қилинди. Шунингдек шаҳар муҳитини бузувчи иншоотлар аниқланди. Шаҳар структураси ва шакли, ландшафти ўрганилди, қайта тиклашнинг алоҳида зоналари ажратилди.

Чет эл давлатларида ўтказилган катор ишларни таққослаш шунинг кўрсатадигани, дастлабки тадқиқотлар ҳажми қанчалик катта бўлса, шумчалик улар пухта амалга оширилган, айниқса лойиҳавий тақлифлар асосланган ва самарали бўлган. Бундай тадқиқотларни эътиборсиз қолдириш мумкин эмас, схемалаштириш ёки улар ҳажмини асоссиз қисқартиришга йўл қўйиб бўлмайди.

Меъморий ёдгорликлар регенерациясининг чет эл тажрибасига мурожаат қилиб шунинг таъкидлаш мумкинлиги, бинолардан музей мақсадида ташқари кутубхоналар, ўқув ёки концерт заллари,

меҳмонхоналар, туристик мажмуалар, турар жойлар, кафе ва ресторанлар учун фойдаланилган. Европа меъморий ёдгорликларининг аксари қисми қанчалик маданий-оқартув мақсадларда фойдаланилса, туризм ва дам олиш учун ҳам шунчалик фойдаланилади. Бундай объектларнинг юксак эстетик қиймати кўплаб туристлар учун, уларни янада жозибадор қилиб кўрсатади, шундай экан улар янада даромадли бўлади.

Маълумки Европада кафенинг оммабоплиги қарвон-саройлар ривожига таъсир эта бошлади. Қаҳвахоналар социал ҳаётнинг, сиёсий ва адабий тўғарақларнинг маркази бўлиб қолди, ҳамда газета ва журналларга таъсир эта бошлади. Европада биринчи қаҳвахона 1647 йилда Венецияда Piazza di San Marco (Ди Сан Марко майдони)да очилган. Оноре де Бальзак Венециядаги Caffè Florian (Флориан кафеси)ни ҳимоячилар хонаси, айирбошлаш пункти, театр фойеси, клуб, ўқув зали сифатида тасвирлаган. «Флориан» кафесининг адабий машҳурлиги бор эди, у яна шу билан машҳур эдики, унинг столлари майдонга қўйиларди. Уч аср давомида унга таъриф буюрувчилар ичида Руссо, Гёте, Казанова, Лорд Байрон, Томас Манн, Хемингуэй, Пикассо, шунингдек Иоганн Себастьян Бах ва унинг мусикачи ҳамкасблари каби машҳур кишилар бўлган, улар ўз асарларини тингловчиларга тақдим қилиб, «пул, вино ва озгина шон-шухрат» топганлар. Масалан, «Кофе кантатаси», унда ёзилишича, «Оҳ, кофенинг мазаси, энг ширин винодан ҳам ширинроқ, мингта бўса ҳам бунчалик ширин эмас...» Кафе ичимлик тайёрловчилар, кондитерлар ва мижозлар шарофати билан шухрат топган.

Маълумки, Мост Эралиш дождларининг сарой мажмуасида Аалиё Мирк майдони ва Дандоло саройи венециялик меъморлар - ака-ука Буондар томонидан XV аср бошида қурилган, кейинги саройга Гиусеппе Дал Ниеле эғалик қилган, шундан Даниели деб номланган. 1822 йилда улар бир жиҳатдан қизил фасадли, бошқа жиҳатдан замонавий вазифага эга бўлган бино, бетакдор оқ бино - Император саройи билан бирга ҳашаматли меҳмонхона сифатида фойдаланилган. Ўзининг ҳашаматли заллари,

холлари ва антиқа жиҳозлари билан бутун дунё ишбилармон кишиларининг учрашувлари учун энг идеал жой бўлган. Ажойиб, Венецияга хос услубда бажарилган кенг заллар ва баланд холлар дипломатик конференциялар, ҳукумат банкетлари ва кўргазмалар ўтказиш учун илҳомлантирувчи ва манзарали фон бўлиб хизмат қилган. Ўз вақтида Чарльз Диккенс ва Ричард Вагнерлар меҳмонхонанинг энг машҳур меҳмонлари бўлган.

Европанинг кўплаб меъморий ёдгорликлари маданий тадбирлар, туризм ва дам олиш мақсадларида фойдаланилади. Бундай объектларнинг эстетик қиймати уларни туристлар учун жозибали қилиб кўрсатади, шундай экан, шу каби янги биноларга нисбатан уларни сердаромад объектга айлантиради. Шундай қилиб меъморий ёдгорликларни фойдаланишга мослаштириш фақат эстетик эмас, иқтисодий жиҳатдан ҳам мақсадга мувофиқдир. Чет давлатлардаги меъморий ёдгорликларни фойдаланишга мослаштириш намунаси сифатида Львовдаги (Украина) авлиё Юра ибодатхонасини келтириш мумкин.

Меҳмонхона лойиҳасида ётоқхоналарнинг асосий гуруҳи кичик бўлакли планировка тузилишига эга бўлган. илгариги хужраларда жойлашади. (Меҳмонхона планировка схемаси коридор типига. Маъмурий-хўжалик бўлимлари бинонинг марказий қисмида. Тарихий планировка сақланган, хоналарнинг «янги» гуруҳи юзага келган планировкага, уни бузмаган ҳолда яхши жойлашади). Янги вазифа бинонинг дастлабки вазифаларидан бирига мувофиқ келади, айнан хужралар асосан турар жой вазифасини ўтаган. Ушбу вазиятда эски ва янги вазифалар бир-бирига ўхшаш, бу эса юзага келган планировка ва асосий конструкциялар учун бинони ҳеч қандай зарар етказмаган ҳолда қайта лойиҳавий режалаштириш имконини беради.

Новгород туристик марказидаги Иверск монастыри ва Ростов туристик марказидаги Рождественский монастырининг «Олтин халқа»-«Золотое кольцо» туристик мажмуаси системаси фойдаланишга мослаштириш

лойиҳасида меҳмонхона, ресторанлар, ёдгорлик буюмлари дўконлари хоналарининг асосий функционал ва планировка гуруҳлари мувофиқ тарзда хужралар корпусларида, овқатланиш жойларида, яшаш жойларида жойлаштирилган.

Янги вазифанинг бийо тарихан шаклланган қисмига яқинлиги бу ҳолатда янги планировка сифатида нобий ақс этган - ресторанларнинг овқатланиш жойларида (мас вазифа), меҳмонхоналарнинг хужраларида жойлашиши меъморий ёдгорлик конструкцияси ва планировка тузилишини бузмаган.

Туризм муассасаси учун бутун бир тарихий мавзе (асосан турар жой иншоотлари) банд бўлган Алтшадтдаги (Германия) туристик мажмуанинг ечими жуда қизиқ. Катта ҳажмли жойлар (турли вазифадаги заллар) қайта режалаштирилмаган - уларга савдо заллари, ресторан, кафелар жойлаштирилган (ички ҳовли ҳам шу мақсадда фойдаланилган).

Тузилиши жиҳатидан кичик бўлган меҳмонхона хоналари бинонинг юқори қаватларига жойлаштирилган, уларда фақат ташқи деворлар дахлсизликда қолган, уйлар режаси тўла замонавий, юқори сифатта эга ва яшаш учун қулай шароитларни таъминлайди. Планировка композицион схемаси (умумий хизмат хоналарига эга периметрал қурилиш ички ҳовлиларда) ва функционал асоси сақлаб қолingan ҳамда такомиллаштирилган - ёдгорликнинг асосий вазифаси - турар жой.

Кранилфельддаги (Германия) қалъа - дам олиш базаси, унда ҳам тарихан шаклланган режага мувофиқ тарзда ётоқхона номерларининг коридорли режавий тузилишидан фойдаланилган, бу ҳолатда ҳам янги элементлар (пардевор ва шу қабилар) киритилган, хоналардан фойдаланиш эса самаралироқ.

Меъморий ёдгорликлардан турар жой бийоси сифатида фойдаланишга мослаштириш мураккаброк (бу масалада Германия ва Чехия меъморлари томонидан катта амалий тажриба тўпланган), сабаби, бу қабл иншоотлар

планировкаси (асосан XVI-XVIII асрлар қурилишлари гарбий шаҳарларда) қудайликнинг замонавий талабларини ҳар доним ҳам қониқтиривермайди.

Бу каби фойдаланишга мослаштиришнинг характерли намунаси-Стральзундда (Германия) Мюленштрасс кўчасидаги 21-уй, XVI асрда қурилган турар жой биноси, ўрта асрлар турар жой биноларининг конструктив схемасини сақлаб қолиш зарур бўлгани сабабли, квартиралар етарлича табиий ёритишга эга эмаслар. Квартиралар планировкаси икки қаватдалиги фасад томонидан катта қизилқош уйғотсада, аммо ҳамма ёрдамчи хоналар табиий ёруғлик ва вентиляциядан маҳрум. Бу муаммо қўшимча қиммат ускунанинг (кондиционер ва шу кабилар) киритилиши билан ҳал қилинади. Бундай мослаштиришлар Чехияда (Прага, Оломоуц) кўп учрайди. Аммо таҳлил кўрсатганидек, юқори бўлмаган классификацион тоифа биноларидан шундай тарзда фойдаланилади, улар планировкасида (конструкцияларда эмас) жиддий ўзгартиришларга рухсат этилади. Кўп ҳолларда бионинг фақат ташқи деворларига тегишмайди, ички режавий тузилиши эса турар жойларни лойиҳалаштиришнинг замонавий талабларига мувофиқ ҳал қилинади. Табиийки, бундай квартираларни планировка қилишда жиддий мураккабликлар юзага келади. Биноларда, одатда ён деворлар тешик-туйнуksиз, деразасиз, берк бўлади (шаҳарнинг ўрта аср планировкаси), шунинг учун ёритиш ва вентиляция масалаларини ҳал қилиш қийин. Росток (Германия) шаҳридаги XVII аср иншоотларини концерт зали учун мослаштиришда иншоотнинг ички режавий тузилиши тўлиқ сақланган, уни қайта тиклаш жараёнида юқори сифатли таъмирлаш билан чекланганлар ва зални концерт мебелли билан жиҳозлаганлар, асосий залга туташган икки хона ҳолл ва репетиция зали сифатида фойдаланилади. Бу иншоотдан, концертлардан ташқари адабий йиғилишлар учун кенг фойдаланилади, унда қўшиқ кечалари, халқ театри томошалари ва шунга ўхшаш тадбирлар ташкил қиладилар. Бу энг оддий режалаштириш усуллари билан ҳал қилинган кўп функцияли мослаштириш намунасидир.

Прага, Варшава, Львовада ибодатхоналарни концерт зали учун, Клементинумдаги (Прага) ибодатхонани кутубхона ва ўқув зали учун мослаштиришдаги ёдгорликка «дахлсизлик» усули шунга ўхшаш. Уларда зални қайта режалаштириш, мебель ва жиҳозларни қайта жойлаштириш ёрдамида амалга оширилган. Герлицдаги (Германия) XVI аср меъморий ёдгорлиги - кутубхона маркази ҳақида ҳам шуларни айтиш мумкин.

Бундай мослаштиришлар (концерт, ўқув заллари, кутубхона ва шу кабилар) демак, ҳажм жиҳатидан йирик планировка элементларини талаб қилувчи замонавий эҳтиёжлар учун фойдаланилган ёдгорлик - объектлар одатда меъморий ёдгорликлар планировкасида бирор жиддий ўзгартиришларни талаб қилмайди ва уларни залли планировка тузилишига эга бўлган тарихий-меъморий ёдгорликлар сифатида фойдаланишга тавсия қилиш мумкин. Чет эл меъморий ёдгорликларини мослаштиришнинг яхши намуналарини таҳлил қилиб хулоса қилиш мумкинки, «оски» ва «янги» функционал ҳамда хоналар гурӯҳларининг бир-бирига мувофиқлиги, меъморий планировка тузилиши ва бадий образнинг максимал сақланиши уларнинг асосий фарқи жиҳатидир.

Меъморчилик ёдгорлиги ва замонавий иншоот-бу, функция ва шаклнинг бирлиги. Бундан келиб чиқиб иншоотта фақат янги функцияни тўғри танлангандагина тўғри ечимга эришилади. Бунда «тарихан юзага келган шакл янги моҳиятни белгилайди» деган фикрга таяниш мумкин, демак, функция шаклни белгилайди, деган машҳур назарий қараш ушбу ҳолатда масаланинг амалий ечилишининг яхши ҳил вариантидан бириги, меъморий шаклни замонавий моҳият билан тўлдириш вазифасини ифодалайди.

Меъморчилик тарихида бундай мослаштириш намуналари жуда кўп - Рим базиликаларининг наслоний черковлари сифатида, Лувр ва Версал саройларини музей, Истамбулдаги София Константинополскаяни масжидлар сифатида фойдаланилишини кўрсатиш кифоя. Истамбулдаги «Етти минора» (XIV аср охирида Султон Баязит томонидан қурилган

фортификацион иншоот) қалъасида турли мавзулар бўйича Халқаро конференциялар ўтказиб турилади. Масалан, 2005 йилда меъморлар халқаро Иттифоқининг XXII Бутунжаҳон конгресси ўтказилган.

Фойдаланишнинг бундай шаклларида бинонинг янги вазифасини тўғри танлаш ҳал қилувчи омил бўлиб хизмат қилган. Аммо бу эски функцияни замонавий ҳаётга механик олиб ўтиш дегани эмас, шубҳасиз, ҳар бир ҳолатда ҳам чуқур функционал таҳлил ва бутунги кун талабларини қондира оладиган таркибий қисмларни танлаб олиш талаб этилади. Шундай экан, «функционал қонда»ни сақлаган ҳолда, ёдгорликнинг меъморий ва планировка схемасини тўлиқроқ сақлаш мумкин, чунки улар бино функционал вазифасининг натижаларидир.

Шу сабабли қуйидаги савол юзага келади: агар бино узоқ вақтдан бери мавжуд бўлган меъморий ёдгорлик бўлиб, ўз вазифасини кўп марта ўзгартирган бўлса, масалан, Черниговдаги – (Украина) Троицко-Ильинск монастирининг Введенск черкови, бирин-кетин овқатланиш жойи, ошхона, кутубхона, шам заводи, турар жой, омборхона бўлиб хизмат қилган - бу кўп сонли вазифалардан қайси бирини кейинги ривожланиш учун асос қилиб олиш мумкин? Бу саволга фақат ёдгорликнинг шаклланиш тарихини синчиклаб ўрганиб чиқишгина жавоб бериш мумкин. Бинонинг дастлабки вазифаси, ёки бинонинг шаклланиши учун муҳим бўлган меъморий-бадний даврда бажарган вазифалари назарда тутилади.

Бундан ташқари фойдаланишга мослаштиришда бинонинг шаҳар (район) системасидаги ўрни ва аҳамияти, яъни ушбу мослаштиришнинг эстетик мақсадга мувофиқлиги ҳисобга олинади, чунки бундай масалаларни комплекс ҳал этиш зарур. Келтирилган мисолдан кўриниб турганидек, ёдгорлик-бинолардан фойдаланиш масаласи шаҳар бош реконструкцияси лойиҳасига киритилиши мумкин ва лозим, чунки бош режа ечими кўп омилли тизимдир.

Умумий вазифанинг мақсади - шаҳар, район реконструкцияси ва қайта тикланиши қулай функционал, фазовий ва композициявий ечимини ишлаб

чиқиш, шаҳарсозлик ва меъморий ёдгорликлардан оқилона фойдаланиш, уларнинг ҳамма хусусиятларини сақлаб қолган ҳолда фавқ ҳизмат кўрсатиши, бир яхлит тизим қратиш ва бу тизимда у ёки бошқа тарихий шаҳарнинг ўрни ва ролини аниқлашдан иборатдир.

Чиндан ҳам умумий муаммодан жузъий-вазифага ўтилган. Гоҳида бу жузъий-вазифалар (бунда шаҳар, район, мажмуа, ёдгорлиkning мавжудлиги) умумий йўналишни танлашга жиддий таъсир кўрсатган. «Олтин халқа» системасига кирувчи тарихий Суздаль ва бошқа қатор шаҳарларнинг реконструкция тажрибаси ана шулардан иборат.

Бинонинг янги вазифаси, унинг шаҳар структурасида муҳим ва зарурлиги, объектга олашумул шуҳрат бахш эта олиши, унинг иқтисодий аҳамиятини кўтариши мумкин. Масалан, Домский черковида (Рига шаҳри) орган мусикаси концерт залининг очилиши билан ёдгорлик катта шуҳрат қозонди, черковга музей ва концерт зали сифатида келатганларнинг кўплиги бунга тасдиқлайди. Ёдгорлик-объектларининг ички бўлигини фойдаланишга мослаштириш характери ва ундан фойдаланиш даражаси жуда хилма-хил ва оддий бўлиши мумкин.

Мураккаб бўлмаган тайёргарлик, оддий жиҳозлаш (майдон, сахна, парда, кўшимча ёритиш ва бошқалар) масалан, меъморий жиҳатидан турлича бўлган маданий бино залларидан концертлар, ҳаттоки фестиваллар ўтказишда фойдаланиш имконини беради. Масалан, «Прага баҳори» мусика фестиваллари ўтказиладиган Прагадаги (Чехия) на Градчанах авлиё Вита черкови интерьерни плакатлар, пардалар, кўшимча ёритишлар кўринишида безатишган. Органининг борлиги ибодатхона ёки черковга янги замонавий концерт зали вазифасини бериши мумкин. Бундай ҳолда мослаштирилишни ҳал этиш бўйича вазифалар жуда кам: баъзида томоша зали ориентацияси ўзгартирилади ва кириш гуруҳида кўшимча хоналар ташкил қилинади (Ригадаги Домский черкови).

Архитектура ёдгорликларини музей, кўргазма заллари, картина галереялари учун мослаштириш қатор чет эл давлатларида ҳам илгор

анъана ҳисобланади. Масалан, XIII аср меъморий ёдгорлиги бўлган черков ичи майдони (Копенгаген шаҳри) имкониятларидан кўргазма зали ташкил қилиш учун максимал даражада фойдаланилган.

Барча экспозициялар инсон кўриш чизиги баландлигида жойлаштирилган. Экспозициялар тарҳда мураккаб, тўғри бурчакли зал билан контраст кўринишда, улар билан бутун интерьер ўлчамлари диққатни жалб этади. Энергетик ва кучсиз тоқли жиҳозлар, ёнғин сигналлашчиси билан уланган осма тўсиқлар ҳисобига сатҳий масштаб яратилган. Тўсиқ умумий ва экспозиция мавзуси ҳамда ўлчамига боғлиқ ҳолда ўзгариб турадиган экспозиция майдони орасидаги боғловчи халқадир. Бир вақтнинг ўзида бу музей-маданий меъморлик ёдгорлиги ҳамдир.

Москвадаги ("Росреставрация"нинг 1992 йилдаги ахбороти бўйича) 1125 ёдгорликдан 112 таси музей, театр, кутубхона, 21 таси ўқув муассасаси, 155 таси маъмурий ва идора муассасаси, 130 таси ишлаб чиқариш ва савдо корхонаси, 295 таси турар жой, 57 таси даволаниш ва болалар муассасаси, 39 таси диндорлар жамияти томонидан фойдаланилади, 267 таси эса фойдаланилмайди.

Санкт-Петербургдаги Эрмитаж саройлари картина галереяси, Фонтанкадаги Юсуповский саройи - ўқув муассасаси. Мойкадаги Юсупов саройи - ўқитувчилар уйи, От гвардияси (Конногвардейский) манежи-кўргазма зали, Казанский черкован - дин ва атеизм тарихи музейи сифатида фойдаланилади. «Олтин халқ» лойиҳаси асосида монастырлар мажмуасини меҳмонхона ва сайёҳлар муассасаси сифатида фойдаланишга мослаштирилган. Новгороддаги (Иверск монастыри), Суздальдаги (Покров монастыри, Ростовадаги Рождественский монастыри). Прибалтика, Карпат бўйи (Львов, Свирж, Городенка), баланд тоғли кишлоқ - Шингуайр (Арманистон), Грузия, Украина (Киев, Чернигов) архитектура ёдгорликларидан ҳам шундай фойдаланилмоқда.

Тарихий-меъморий кўришгонага айлантирилиб, ўтмишда унга хос бўлган савдо ва бошқа вазифаларга қайтарниш кўзда тутилган Киев Подоли райони биноларидан фойдаланиш ва қайта тиклаш лойиҳаси амалга оширилган. Подолда "Гостинная двор", Киев Академияси, Контрактов уйи ва бошқалар қайта тикланган.

Архитектура ёдгорликларини қайта тиклашнинг чет эл тажрибасига мурожаат қилиб шунини таъкидлаш лозимки, бинолар музей мақсадларидан ташқари, кутубхона ва ўқув заллари (Клементинум, Прага, Чехия, Горлиц, Германия), концерт заллари - (Прага, Оломоуц - Чехия, Варшава, Вроцлав - Польша, Росток - Германия) меҳмонхоналар (Германия, Болгария, Италия, Франция, Англия, Австрия), сайёҳлик мажмуалари (Болгария, Германия), турар жойлар (Прага-Чехия, Штральзунд Германия), кўп сонли кафе ва рестороанлар (Чехия, Германия, Франция, Голландия, Венгрия ва бошқалар) сифатида фойдаланилмоқда.

Европа архитектура ёдгорликларининг аксарият қисми маданий-маърифий мақсадларда фойдаланилгани каби туризм ва дам олувчилар учун ҳам фойдаланилмоқда. Бундай тарихий объектларнинг катта эстетик қиймати уларни кўп сонли сайёҳлар учун жозибадор қилиб кўрсатиш билан бирга катта иқтисодий даромад келтирмоқда.

Архитектура ёдгорликларини замонавий мақсадларга мослаштиришда ўзининг ички жиҳози ва қиёфаси билан биноларнинг ўзи энг асосий экспонат ҳисобланган ҳолда уларни музейлаштириш катта ҳажмдаги ишнинг ташкил этади. Масалан, Санкт-Петербургдаги Исаакиевский ва Петропавловский ибодатхонаси Москвадаги Василий Блаженный ибодатхонаси, Киевдаги София ибодатхонаси, Андреевский черкови ва бошқалар, Пётр саройи, Пушкин ва Пааловскадаги илгариги шох резиденциялари саройлари бунга минсодир.

Бундан ташқари, Львов ёдгорликларини таъмирлаш махсус институти мутахассислари томонидан Львов, Львов вилояти ва бошқа вилоятлардаги кўпгина меъморий ёдгорликлар таъмирланган ва фойдаланишга

мослаштирилган, ҳозирги вақтда бу ёдгорлик-бинолардан унумли ва мақсадга мувофиқ равишда фойдаланиб турилибди.

Масалан, Архитекторлар уюшмаси бошқармаси эгаллаган “Пороховая” минораси (1554 й.) – меъморларнинг дадил ижодий ечимлар билан ажралиб турувчи профессионал нуктаи назарини рамзий ифодалайди, Потоцкий саройидан - XIX аср Львов шаҳрининг тантанали кечалар саройи сифатида фойдаланилмоқда. Сарой черкови ва бутхонанинг таъмирланган хоналари – “Вилоят сифат, стандартлаш ва метрология уйи” сифатида фаолият кўрсатмоқда. Қадимги Кармелиток монастири хоналарига “Илмий-тадқиқот институти” жойлаштирилган.

Шунингдек, биноларни қайта тиклаш ва турли мақсадлар дам олиш, туризм ва шу қабилар учун фойдаланишнинг чет эл тажрибаси ибратлидир. Бинолардан, бутун Европа мамлакатларида бўлганидек кафе, ресторан, меҳмонхона, концерт заллари, музейлар (Англия, Франция, Германия, Испания, Италия, Польша, Венгрия, Руминия, Чехия) сифатида амалий вазифалар учун фойдаланиш намуналарини кўплаб келтириш мумкин.

Тарихий шаҳарларни қайта тиклаш ва улардан турли мақсадлар бўйича - дам олиш, туризм ва шу қабилар учун фойдаланишда чет эл тажрибаси ибратлидир. Шу жиҳатдан Генуя, Милан, Урбино (Италия), Йорк, Честер, Бата, Чичестера (Англия) каби тарихий шаҳарларнинг бош режалари катта кизиккиш уйғотади. Уларда лойиҳадан олдинги тадқиқотлар вақтида қуйидаги услублар қабул қилинган: шаҳар муҳити тадқиқ қилинган, майдоннинг аниқ бир кишига тегишлилиги, турар жой фондида аҳолининг зичлиги, жамоат бинолари, уларнинг мустақамлиги, яроқлиги ва санитар ҳолати белгиланган. Маълумотлар махсус картограммаларга туширилган. Интерьер ва фасадлар ҳолати, биноларнинг услуб хусусияти, классификацияси ва хронологияси тадқиқ қилинган, шунингдек, шаҳар муҳитини (Генуя, Бат, Милан, Урбино) бузувчи иншоотлар аниқланган. Шаҳар тузилиши ва шакли, шаҳар ландшафти ўрганилган; реконструкция алоҳида зоналарга ажратилган, жумладан, Бурж, Шартр, Авињон тарихий

марказлари Париждаги Марэ ва Лиондаги (Франция) Сен Жан кварталлари ажратилган.

Чет эл давлатларида олиб борилган қатор ишларни ўрганиш ва таққослаш шуни кўрсатадики, дастлабки тадқиқотларнинг ҳажми қанчалик катта бўлса ва улар қанчалик пухта амалга оширилган бўлса, лойиҳа тақлифлари шунчалик асосли ва самарали бўлган. Аниқроғи бундай тадқиқотларни эътиборсиз қолдириш мумкин эмас, уларнинг ҳажмини соддалаштириш ёки сабабсиз қисқартиришга йўл қўйиб бўлмайди.

Европа ва чет эл давлатларида архитектура ёдгорликларидан фойдаланиш бўйича амалий ишлар жуда кўп ва хилма-хилдир, бу ишлар доимий матбуотда эълон қилинган. Шунинг учун ҳам уларнинг батафсил таърифига тўхталиб ўтишнинг иложи йўқ. Шу сабабдан мазкур қўлланмада фойдаланишга мослаштирилган ушбу ёдгорликларнинг мавжуд амалиётга доир тасвирий қўриқликлари „Сохранение и использование памятников архитектуры Узбекистана. (Изд. "Фан" 2009.)“ номли адабиётда кўрсатилган расмларда намоён этилган.

Ўзбекистон учун қадимий меъморий обидаларни замонавий бинолар учун мослаштириш - янги йўналишдир. Тарихий шаҳарлар: Хива, Бухоро, Самарқанд ва ботика шаҳарларда ёдгорликларнинг қўлини, уларнинг қиёматбаҳо моҳияти, турғунлик йилларида гоҳида аёвсиз равишда бузиб ташланиши, оқибатда эса уларнинг қаровсизлиги сабабли турям хил омборхоналар, базалар сифатида фойдаланилиши Ўзбекистон қадимги меъморларининг қиёматли асарларини фақат бузишди ва яроқсиз аҳволга олиб келишди.

Уларнинг амалий санъат, табиат, адабиёт, тарих ва ўлкашунаслик музейларига мослаштирилиши ёдгорликлар учун ҳаётга қиёматли йўлларга берди ва шубҳасиз, умрини узайтирди. Ҳозирги вақтда деярли ҳамма ёдгорликлар қайта тикланган, таъмирланган ва янгира мазмунга эга бўлган. Хивадаги Ичан-қалъа қўриқхонаси бунга мисол бўла олади.

Муҳаммад-Аминхон мадрасаси замонавий меҳмонхоналарнинг ҳамма коммунал хизматларига эга бўлган 230 ўринли меҳмонхона учун таъмирланган ва қайта тикланган. Матнийез-Девон-Беги мадрасаси 30 ўринли банкет зали ва 220 ўринли ресторан учун реконструкция қилинган, бунда ёдгорликларнинг фасадлари, ташқи ва ички меъморий кўринишлари ўзининг дастлабки мазмунинда қолган.

Бу мажмуа чет эллик сайёҳларни қабул қилишга мўлжалланган бўлиб, меҳмонхона “Ўзбектуризм” буюртмасига асосан 1978 йилдан фаолият кўрсата бошлаган ва чет эл сайёҳлари томонидан ижобий баҳоланиб келмоқда.

Яқин ўтмишда шарқий Хива бозори ёнида қаравон-сарой ва Олла-Кулихон мадрасаси савдо маркази учун қайта тикланган, бунинг устига ёрдамчи хоналар, хужралар жойлашуви замонавий савдо корхоналари талабларига маълум даражада мувофиқ келган.

Унчалик кўп бўлмаган қурилиш монтаж ишлари - ҳовлини металл қурилма билан ёпишганиги, иссиқлик ва ёруғлиқни ўтказиш минимал даражадаги ҳарajatлар билан ёдгорликка бутунлай янгича моҳият бахш этмоқда.

Қурилиш капитал маблағларидан самарали фойдаланишга бўлган талаблар ёдгорликларни фойдаланишга мослаштириш лойиҳасининг янги услубларини излашни талаб қилади.

Жамoат маркази қурилишига умумий оvaқатланиш корхоналари: чойхона, махсус ошхоналар, қабoбхона, универмаглар, хўжалик магазинлари, табиат инъомлари магазини, маданий моллар магазини, маиший хизмат кўрсатиш уйлари, маданият саройлари, маъмурий бинолар ва бошқалар қиради.

Ёдгорликларни музей сифатида фойдаланиш бўйича яна кўплаб мисоллар келтириш мумкин. Масалан, Қozoғистон Республикаси Чимкент вилоятининг Туркистон шаҳрида 1978 йилда Хожа Аҳмад Яссавий мақбараси меъморий мажмуасида Давлат музейи очилган эди. Мажмуа XII

асрда шу ерда яшаган, шоир ва ислон дини, сўфийлик тарғиботчиси Хожа Аҳмад Яссавий мазорига 1388-98 йилларда буюк бобомиз Амир Темур буйруғи билан қурилган.

Макбара бизнинг кунгача яхши сақланган меъморий-бадний композиция жиҳатидан мураккаб бўлган мажмуадир. Мажмуа силузет-гумбазлар гуруҳи ва 39 метр баландликкача кўтарилган мустаҳкам пештоқ билан тугалланган ихчам тўғри тўртбурчакдан иборат.

Бинода 36 дан зиёд зал мавжуд бўлиб, музей залларида макбаранинг сақланиб қолган асл жиҳозларини кўриш мумкин. Заллардан бирида, «Халықхона» (ошхона) деб номланган хонадаги экспозиция Туркистон шаҳрининг ривожланиш тарихини очиб беради ва мажмуа муҳофаза ҳудудининг археологик объектлари билан таништиради.

«Китобхона» хонасида қадимги қўлёзма китоблар кўргазмаси жойлашган. Бу ерда қатор тузилган экспозиция материаллари узок ўтиш вақтлардаги ёзув тарихи ҳақида ҳикоя қилади, ёдгорлик эпиграфияси ва кутубхона интерьери қадимий қимматбаҳо предметлар билан таништирадилар. «Қатта Оқсарой» хонасида зал экспозициясида XVIII-XIX аср амалий санъати буюмлари, мажмуа гуламларининг асл ва қайта тикланган намуналари, қозок ўймакор мебелни, XVIII аср охири ва XIX аср бошидаги қадимги идиш намуналари намойиш этилади.

1.4. Архитектура ёдгорликларини фойдаланишга мослаштиришнинг меъморий-режавий ечимлари.

Қуйидаги объектларнинг меъморий-режавий ечимига мурожаат қиламиз: Львовдаги (Украина) Юра черковини меҳмонхона функциясига мослаштириш лойиҳасида ётоқхоналарнинг асосий гуруҳи майда қатак тузилишига эга бўлган илгариги ҳужраларга жойлаштирилган (коридор типдаги меҳмонхона планировка схемаси); хизмат кўрсатиш хоналари (кафе, ресторан, ошхона, маъмурий-хўжалик хоналари)нинг асосий тўплами обиданинг марказий қисмида жойлаштирилиб дастлабки режавий ечим сақланган ва хоналарнинг “янги” гуруҳи ташкил топган режавий

тузилишига яхши мос тушган. Обида учун танланган янги вазифа бионинг дастлабки вазифаларидан бири(тураржой)га мувофиқ келади. Ушбу ҳолатда режавий ечимлар, конструкциялар ва интерьер учун обидага зарар етказмаган ҳолда фойдаланишга имкон берувчи эски ва янги вазифанинг мувофиқлигини кўриб турибмиз.

Новгород сайёҳлик марказидаги Иверский монастири, Ростов сайёҳлик марказидаги Рождественский монастири, Черниговдаги Троицкий ва Елецкий монастирларини фойдаланишга мослаштириш лойиҳасида меҳмонхона, ресторан, сувенир дўкончалари ва шу каби хоналарнинг янги функционал гуруҳлари, хужралар, овқатланиш хоналари, турар жойлар корпусларига мувофиқ ҳолда жойлаштирилган. Ушбу ҳолда танланган янги ва дастлабки вазифаларига мувофиқлиги обидаларнинг бирламчи шаклланган планировкасига, конструкцияси ва интерьерига жуда кам таъсир кўрсатган.

Туризм муассасаси бутун-бир квартални эгаллаган Альтштадтдаги (Германия) сайёҳлик мажмуасининг ечими жуда қизиқарли. Катта ҳажмли бинолар қайта режаланмаган, уларда савдо заллари, ресторанлар жойлашган. Тузилиши бўйича кичикроқ бўлган меҳмонхона биноларнинг тепа қаватида жойлаштирилган.

Меҳмонхоналар режавий ечимни тамоман замонавий комфортнинг (қулайлиқнинг) ҳамма талабларига жавоб беради, яшаш учун яхши шаронгларни таъминлайди. Тарҳнинг композициявий схемаси (ички ҳовлиларда умумий хизмат кўрсатиш хоналарининг периметрал қурилиши) ва режавий ечимнинг дастлабки функционал асоси сақланган ва такомиллаштирилган. Турар жой фондини қайта тикланиши бўйича Прага (Чехия)да катта тажриба тўпаланган, кўп ҳолларда бино экстерьерига тегилмаган ички режавий ечим замонавий комфорт талаблари билан мувофиқликда бажарилган. Бу жиҳатдан Праганинг эски райони Янги Дунё (Новый свет)да қизиқарли обидалардан, одатдагидек рассомлар ижодий интеллигенциянинг турар жойи ва устахонаси сифатида фойдаланилган.

Бинолардан концерт заллари сифатида фойдаланишда (Росток-Германия, Рига-Латвия ва бошқалар) бинонинг ички тузилиши тўлалигича сақланади, одатдагидек, реконструкция махсус мебель, жиҳозлар ва ёритиш энг оддий ва содда тархий усуллар ёрдамида майдонни зоналаштириш билан чекланади.

Фойдаланишнинг бундай турлари (кутубхона, ўқув, концерт заллари ва шу кабилар) ҳажми жиҳатидан катта залларни талаб қилади ва одатдагидек, маълум тузилишдаги меъморий ёдгорлик тархида жиддий ўзгаришларга сабаб бўлмайди, шу сабабдан уларни зал тузилишига эга бўлган қimmatли тарихий-меъморий ёдгорликлар учун тавсия қилиш мумкин.

Келтирилган мисоллар таҳлилидан кўриниб турганидек, “функционал” тамойилини (бинонинг эски ва янги вазифасининг максимал яқинлашуви) сақлаган ҳолда бинонинг тархи ва конструктив тузилиши каби унинг бадий қиёфасини ҳам тўла сақлаш мумкин. Бу вазиятга асосланиб, Ўзбекистон меъморий ёдгорликлари учун функционал вазифаси жиҳатидан фойдаланишга мослаштириш классификациясини ишлаб чиқиш мумкинлиги намоён бўлади. Энг аввал, меъморий ёдгорлик учун у ёки бу функцияни танлашни қайси омиллар белгиллаб беради. Уларнинг энг асосий вазифаси жамиятнинг ижтимоий топшириғидир. Бундан ташқари, қуйидаги омиллар ташкил этувчи ҳисобланади: хом ашё базаси ва техник имкониятлар, у ёки бу обидага шахар эҳтиёжи, қурилишнинг аниқ ташқиловчиси (буюрматчи) ташаббуси. Ташкил этувчи омилларга, биринчи навбатда, бино қурилган жойнинг табий иқлим шароитлари, маҳаллий анъаналар ва бунинг натижаси ўлароқ, давр бадий тарзига мувофиқ бадий ифодавийлиқнинг маълум воситаларини қиритиш мумкин.

Тарихий шахардаги ёдгорлиқнинг жойлашишларини қуйидагича кузатиш мумкин:

- шахар чеккасида;

- шаҳар марказида;
- шаҳарнинг муҳим жойларида;
- шаҳар атрофида;
- парк зонасида;

Жойлаштиришнинг ҳар бир тури обидага кўриқхона ёки бошқача функцияларга мослаштириш учун алоҳида ёндошушни талаб қилади. Шубҳасиз, фойдаланишга мослаштириш объектлари номенклатураси етарлича кенг. Гўш биринчи даражали аҳамиятга эга бўлмаган меъморий ёдгорликлардан фойдаланиш ҳақида бораётти. Табiiийси, юксак бадиий сифатга эгалиши ноб меъморий ёдгорликлар фақат маданий оқартув мақсадларида меъморчилик музейлари, музейлар, кўргазмалар ёки намойиш қилиш объектлари сифатида фойдаланиши мумкин.

Айтилганларни жамлаб таъкидлаш мумкинки, меъморий ёдгорлик биноларининг янги вазифасини танлашга таъсир кўрсатадиган омиллар қуйидагилардан иборат:

- классификацион гуруҳ;
- объектнинг тарихий-меъморий биографияси;
- таъмирлаш лойиҳаси маълумотлари;
- мослаштириш бўйича берилган вариантынинг иқтисодий ва маишсий мақсадга мувофиқлиги.

Архитектура ёдгорликларини фойдаланишга мослаштиришнинг ўзига хос жиҳатлари мавжуд бўлиб, бунда ёдгорликнинг дастлабки ҳолатини сақлашга интилиш билан бирга унинг “янги” объект сифатида фаолият кўрсатишига қулай шароит яратиб бериш ўртасида зиддиятлар келиб чиқади.

Ёдгорликка ўзгартишлар киритилиши унинг бадиий қийматини пасайтиради; ёдгорликка фақат жуда зарур бўлгандагина, маълум шароит ва шароит ва меъёрларни сақлаган ҳолда ўзгартишлар киритиш мумкин. Бу каби ишларни, умуман олганда, объектнинг таъмир лойиҳаси ишланаётган вақтда бажариш ва бу эса лойиҳанинг якуний босқич бўлиши керак.

Архитектура ёдгорлигининг максимал сақланиши ва бир вақтнинг ўзида, ёдгорликда жойлашган янги муассасаларнинг феолияти учун меъморий шaroитларни яратишда бир қатор шартларни бажариш керак бўлади. Бунга мувофиқ, Бухоро ёдгорликларидан, уларга зарар етказмаган ҳолда жамоат, маданий-оқартув муассасалари, умумий ошқатланиш корхоналари, меҳмонхоналар, кўргазма заллари, музей ва шу кабилар учун ёдгорлик тарҳи ва ташқи кифосига ўзгарттиришлар киритмаган ҳолда фойдаланиш мумкин.

Архитектура ёдгорликлари учун янги вазифанинг тақлиниши шаҳарсозлик жиҳатидан қатор масалаларни ҳал этиш билан боғлиқ, жумладан:

- ёдгорликларни шаҳар структурасида жойлаштириш қондаларини, уларнинг шаҳарсозлик аҳамиятини аниқлаш;
- ёдгорликнинг тарҳий тузилиши хусусиятларини аниқлаш;
- эски объект кўринишининг янги атроф муҳитга мувофиқлиги.

Бу масалаларни тўғри, оқилона ҳал қилиш учун, шаҳарнинг мустақил функционал элементларини тадиқ қилиш зарур: музейлар, кўргазма заллари, ошхоналар, кафе, чойхоналар ва шу каби вазифалар уларнинг режавий тузилишига қўйиладиган талаблар нуктаи назаридан ва бу маълумотларни меъморий ёдгорликлар режавий тузилиши билан таҳкослаш зарур. Ҳар бир ёдгорликнинг фойдаланилиши мумкин бўлган янги вазифалар рўйхатини аниқлаш зарур.

Ёдгорликлар учун мумкин бўлган бу вазифаларнинг мувофиқлик мезони бўлиб қуйидагилар хизмат қилади:

- а) ёдгорлик тузилиши хусусиятлари ва ёдгорлик мослаштирилаётган муассасалар тузилиш хусусиятларини мувофиқлаштириш, обидада одамлар учун қулай шарoитларни яратиш;
- б) ёдгорликнинг ҳажмий ечим, тарҳи, конструктив ва бадийи характеристикасини илжи борица сақлаб қолиш, бинонинг феолият

кўрсатишида номасъул тартибни келтириб чиқарувчи ишлаб чиқариш жараёнларини бартараф этиш;

в) ҳар бир ёдгорлик вазифаси бўйича ўзига яқин бўлган, қайта режалаш, ўзгартиришлар, кўчиришларни талаб қилмайдиган бир қанча вазифалар бўйича фойдаланилиши мумкин.

Мослаштирилаётган меъморий ёдгорлик интерьерини лойиҳалаш масаласида тўхталиш зарур, негаки мослаштириш лойиҳасида интерьернинг ўрни катта.

Бу соҳада икки асосий йўналиш мавжуд - замонавий мебель ва жиҳозлар билан интерьерни замонавий кўринишда ҳал этиш ёки стилизация, яъни этнографик аниқлик, ўтмишнинг баъзи кўринишларини замонавийлаштириш.

Шуни таъкидлаб ўтиш керак, яъни обиданинг асосий интерьерлари сақланиб қолган бўлиши, баъзи стилизация усуллари эса унга мос тушиши, бунда мебель ва жиҳозлар ташкил этилган ички кўринишга табиий боғланиши зарур. Замонавий инсоннинг бундай ечимларга қизиқиши табиий. Бу ҳолатда “ўтмиш” модаси ҳақида гапириш ноўрин.

Шаҳарларнинг жамият ривожигаги ўсиш жараёнида, бунини шартли тарзда “буюм ишлаб чиқариш механизацияси” деб атаймиз, вақтинчалик қатламланиш етишмаслиги шароитида интерьер буюмларини қўл ижоди маҳсули сифатида ҳис этишга интилиш, вақт нафасини сезиш, буларнинг ҳаммаси психологик жиҳатдан тасдиқланган, аксинча, шаҳар ҳам, инсон ҳам яшай олмайди. Аммо қатор ҳолларда мослаштирилган обидалар интерьерларида нокуш кўриниш кузатишмоқда: бу аниқ фойдаланган, биринчи ўринга олиб чиқилган “намоёнш индустрияси”, “аттракцион” яратишга мойиллик, интерьернинг аслигини янгилик очиш билан алмаштириш каби ҳолатлардир. Обидаларнинг асл интерьерлари мавжуд бўлиш ҳуқуқига эга экан, меъморий ёдгорликда интерьернинг бундай талқин қилиниши маънавий жиҳатдан умуман ноҳансдир.

Обидаларга аслилик хиссини бериш имкониятлари етарлича: республикада, ўз ижодида қадимий халқ аъёналарини қўллаб-қувватловчи ва ривожлантирувчи интерьер предметларини тайёрлай оладиган ҳақиқий асл усталар бор.

Архитектура ёдгорликларини қайта тиклаш муаммоларидан бири ёдгорлик қўриқхонасини ташкил қилиш масаласидир. Бунда қуйидаги вазиятлар муҳимдир:

- ўтмиш меъморий мероси берган ҳамма қимматли нарсаларни сақлашга ва ундан фойдаланишга интилиш, меросга, янги ижтимоий маданиятнинг ажралмас бир элементи сифатида қараш;

- қайта тиклаш муаммосини ҳал этишга комплекс ёндоқиш;

- тарихий район, шаҳар тарихини ўрганишга хизмат қилиш вазифасини ривожлантириш, унинг бадний ва раціонал инфодавнийлигини кучайтириш.

Фойдаланишга мослаштиришнинг кейинги босқичи - аниқ ёдгорлик ёки меъморий мажмуа билан ишлаш. Ёдгорлик бадний аҳамиятини баҳолаш учун мезон, унинг амалий мақсадларда фойдаланилиши учун Ўзбекистонда амалдаги “тарих ва маданият ёдгорликларини муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонун”га мувофиқ давлат рўйхатидаги ҳамма меъморий ёдгорликлар уч гуруҳга бўлинади:

- “а” гуруҳ - ёдгорлик фақат меъморий экспонат сифатида фойдаланилиши мумкин.

- “б” гуруҳ-ёдгорлик муҳим бадний қийматга эга ва музей мақсадида фойдаланилиши мумкин;

- “в” гуруҳ - турли мақсадларда фойдаланилиши мумкин бўлган иккинчи даражали аҳамиятга эга ёдгорликлар.

Меъморий ёдгорликларни фойдаланишга мослаштириш бир қанча изчилликларга эга - бино консервация, таъмир ёки реконструкция босқичидан ўтиб, қуйидагича фойдаланилиши мумкин:

- меъморий экспонат;

- музей;

- кенг аазифадаги муассаса.

Одатда подир ёдгорликлар ҳамда айёна ёдгорликлар меъморий экспонат бўлади. Музейни жойлаштириш мақсадга мувофиқ бўлган ҳолда шунга мос режавий тузилишига эга бўлган юксак бадний бинолар музей бўла олади.

Учинчи гуруҳ, ёдгорлик-бинолардан амалий мақсадлар учун фойдаланиш. Хивадаги “Ичан қалъа” музей-қўриқхонаси яхши мисол. Ундаги мадрасалар (Матинёз Девонбеги, Муҳаммад Аминхон, Қутлут Мурод Инок) ресторан, меҳмонхона, бахт уйи сифатида фойдаланилган, шунингдек Оллоқулихон қарвонсаройи саадо ярмаркаси учун мослаштирилган.

Меъморчилик ёдгорликларини фойдаланишга мослаштиришнинг маҳаллий ва чет эл тажрибасига мурожаат қилиб, шунини таъкидлаш лозимки, бино (музей турида мослаштиришдан ташқари) етарлича кенг кўламда, кутубхона ва ўқув заллари, концерт заллари, турар жойлар, бадний студиялар, маъмурий муассасалар, кафе, ресторанлар сифатида фойдаланилади. Европанинг кўпчилик меъморий ёдгорликлари туризм ва дам олиш учун фойдаланилади.

Чет эл меъморий ёдгорликларини мослаштиришнинг меъморий-режавий ечимларини таҳлил қилиб, ҳулоса қилиш мумкинки, бу ечимларнинг асосий фарқли томони эски ва янги режавий гуруҳлари ва функционал ечимларнинг тахминий мослигидир. Функция шаклни белгилаш ҳақидаги машҳур назарий ҳолда бу ҳолатда масалани амалий ҳал қилишнинг икки жонз вариантдан бирини, қарама-қарши вазифани - меъморий шаклни янги моҳият билан тўлдиришни ифодалайди.

Шубҳасиз, ҳар бир аниқ ҳолатда бутунги кун талабларини қондириш мумкин бўлган эски функцияларнинг ташкил этиувчиларини чуқур функционал таҳлил қилиш ва танлаш талаб этилади. Бу “функционал” принципни сақлаган ҳолда ёдгорликнинг меъморий-

режавий ва конструктив схемаларини тўлиқроқ сақлаш мумкин. Бино (мажмуа) кам ўрганилган ёдгорликлар қаторига кирса, тадқиқотнинг бутун комплексини ўтказиш зарур - тарихий-меъморий биографияни аниқлаш, меъморий-археологик ўлчамлар, бино функционал, режавий, композицион хусусиятларини таҳлил қилиш, уни таъмирлаш бўйича таклифлар ва шу кабилар.

Функционал вазифа бўйича мослаштиришнинг ишлаб чиқилган тахминий классификациясини, ёдгорлик-биноларнинг баъзи дастлабки ва янги вазифаларининг мослиги ва уларга монанд бўлган замонавий муассасалар турларини танлашни Ўзбекистон меъморчилик ёдгорликларини мослаштириш бўйича лойиҳавий таклифларга асос қилиб олиш мумкин. Масалан, Ўзбекистонда меъморий ёдгорликларнинг барчаси XV-XVIII асрларга тегишли.

Маълумки, XV асрда Ўзбекистон ҳудудда иншоотларнинг ўнта асосий турлари мавжуд бўлган. Бу турар жойлар, ибодат жойлари, фуқаро, савдо қурилишлари, даволаш, маъмурий муассасалар, ўқув муассасалари, хўжалик ва ишлаб чиқариш иншоотлари, саройлар.

Биноларнинг ҳар бир тури ўз вазифасига мувофиқ планировка тузилишига эга. Уни сақлаш учун бинога янги функционал жараёни безарар тарзда олиб кириш, ўқшаб вазифадаги замонавий турдаги бинолар қаторида мос келувчи янги муассасани танлаш мумкин.

Қуйидаги схема бунга мисол бўла олади: ёдгорлик турар жой иншоотлари турига кирди (уй, шаҳар четдаги сарой, мадраса, қарвонсарой, хонақоҳ). Функционал ва режавий чизмалар тузилишига мувофиқ келувчи замонавий биноларнинг бир неча тури маълум.

Бундай мослаштириш бинонинг дастлабки ва янги вазифасини яқинлаштириш - ёдгорликнинг режавий тузилишини тўлиқроқ сақлашга ёрдам беради, ammo бинонинг янги вазифасини танлашда иншоот меъморий режаси ва конструктив моҳиятини максимал сақлаш талаби билан бошқа вариантларни ҳам қабул қилиш мумкин.

Меъморчилик ёдгорлигининг янги функционал моҳиятини танлашда асосий ҳал қилувчи омиллар:

- ёдгорлиқнинг классификацион гуруҳи;
- илшоот тарихий-меъморий биографияси;
- таъмирлаш лойиҳаси маълумотлари;
- фойдаланишга мослаштиришнинг берилган вариантнинг иқтисодий ва эстетик мақсадга мувофиқлиги;
- ҳом ашё базаси ва коммуникацияларнинг борлиги (туристик мажмуаларни лойиҳалашда)
- шаҳар (район)нинг у ёки бошқа функционал гуруҳга эҳтиёжи.

Мослаштиришга асосий талаб - ёдгорлик меъморчилигини максимал сақлаб қолиш - бинонинг физик сақланишидан ташқари (конструкциялар, режавий тузилиши) унинг бадий образини, экстерьер ва интерьерни сақлашни назарда тутадди.

Лойиҳалашнинг қуйидаги услуби жонз: бош режани, меъморий режавий ечимини, интерьерларни, мебель ва жиҳозларни ишлашда энг муҳим талаблар:

1. Меъморий ёдгорлиқнинг максимал сақланиши.
2. Ёдгорлиқни мослаштиришга индивидуал ёндашув.
3. Ёдгорлиқнинг шаклланиш тарихини ўрганиш, унинг дастлабки вазифасини аниқлаш ёки ўзининг ривожланиш давридаги меъморий-бадий жиҳатдан кўпроқ характерли вазифалари.
4. Тарихан юзага келган ва янги вазифаларнинг мос келиши.
5. Ёдгорлиқнинг меъморий, режавий ва декоратив ечими хусусиятларини ўрганиш (тектоник система, бино тааллуқли бўлган маълум меъморий мактабнинг характерли жиҳатлари, режавий композицион қурилиш принциплари - асосий ва иккинчи даражали ядро, композиция асосий ўқлари, ритмик қурилиш, чизикли характеристика).
6. Замонавий вазифалар учун мослаштиришни лойиҳалашда ёдгорлик меъморчилигининг хусусиятларини аниқлаш ва таъкидлаш.

7. Фойдаланишга мослаштиришни ихтисодий асослаш.

8. Ҳамма мослаштирилган хоналар шинамлигининг юқори даражасини яратиш, интерьерни лойиҳалашнинг замонавий принципларини қўлаш (технологик қулайлик, функционал зоналаштириш).

9. Интерьер ва унинг тематик ташкилий тузилиши ечимида у ёки бу регионга мансублик принциpidан фойдаланиш.

10. Ечимнинг ахлитлиқда уйғун бирлиги.

1 ва 3 даражаларда лойиҳалаш (юқорида келтирилган) куйидаги бўлимлар бўйича олиб борилади:

- иншоот ёки мажмуа бош режасини ишлаб чиқиш;
- меъморий режавий ечимини ва функционал-технологик схемани ишлаб чиқиш;
- интерьерларни ишлаш;
- мебель ва жиҳозларни ишлаб чиқиш.

Фойдаланишга мослаштирилган меъморий ёдгорлиқнинг муҳофаза ҳудудини ташкил этишда унинг бош режаси устида ишлаш юқоридаги кўрсатилган бўлимлар асосида олиб борилади, айнан: маълум колоритни яратиш учун берилган иншоотга ўхшаш коммуникациялар усулини, материаллар “кичик” шакллар (фонар, кўрсаткич ва шу кабиларни) киритиш талаб қилинади.

Замонавий “мунтазам” режалаштириш ёдгорлиқнинг манзарали муҳитида ўринли бўлиши даргумон. Шубҳасиз, бундай ҳолатда ёдгорлиққа контраст атроф муҳит яратиш талаб этилмаганда, қулайроқ перспектива нуктани танлашни назарда тутиб, ҳудудни ташкил этишнинг эркинроқ стилига асосланиш керак.

Ҳудуднинг лойиҳаланаётган кўкаламзорлаштирилишига ҳам аҳамият билан қараш зарур - кўпинча ҳудудни, биёни умуман ёпиб қўювчи ва уни кўришга ҳалақит берувчи дарактлардан тозалаш муаммосини ҳал қилишга тўғри келади.

Худудни ободонлаштириш элементларининг жойлашиши, материал ва фактураси етарлича "нейтрал" бино стили ва унинг экспозиция шаронтиларини инобатга олган ҳолда ҳал этилса, бино билан уйғунашади.

1.5. Ўзбекистон архитектура ёдгорликларини замонавий мақсадларга мослаштиришнинг асосий услублари

Ўзбекистон архитектура ёдгорликларидан замонавий мақсадларда фойдаланиш, бир томондан уларни сақлашга, бошқа томондан эса алоҳида ёдгорликлар ва мажмуалар ҳаётини фаоллаштиришга йўналтирилган асосий принципларни ўрнатиш имконини беради.

Архитектура ёдгорликларини таъмирлаш уларни мослаштириш билан боғлиқ. Ёдгорликлар тарихий ва бадий қийматдан ташқари моддий утилитар қийматга ҳам эга. Меъморий обидаларининг бошқа санъат ёдгорликларидан фарқи ҳам шунда. Айрим архитектура ёдгорликларининггина (масалан, шаҳар дарвозаси, обелиск, вайроналар) фақат томоша қилиш учун фойдаланилади.

Утилитар қиймат ёдгорликларнинг ҳиссий, эмоционал таъсирини ҳам кучайтиради. Ававал ёдгорликлардан утилитар мақсадларда фойдаланишни салбий, қутулиб бўлмайдиган жараён деб тушунилган. Ҳозирги вақтда ёдгорликдан фойдаланиш икки томонлама - ҳам моддий, ҳам маънавий фойда келтиради деб ҳисобланади. Маънавий фойдаси юқорида айтилгандек ҳиссий таъсирни кучайтиради; моддий фойдаси ёдгорликнинг ҳаётини узайтиради.

Обидадан тўғри фойдаланишнинг энг дастлабки талабларидан бири унга мос келувчи янги функцияни танлаш талабидир. Бадиян юқори, машҳур меъморий ёдгорликлар учун музейлаштириш, яъни уларда тўла томоша қилиш имкониятини яратиш зарур. Обидани музейлаштиришни уни музейга мослаштиришдан фарқлаш зарур. Музейга мослаштиришда келтирилган экспонатларни томоша қилиш учун шароит яратилади. Музейлаштириш эса ёдгорликнинг ўзини музейга айлантириш демакдир.

Обидани мослаштиришда кейинчалик кенгайишни талаб қилувчи функциялар одатда киритилмайди. Ёдгорликларда янги эшик, дераза очтиш, зина қуриш каби ўзгартиришлар аксари қилинмайди. Фавқуллоддаги ҳолатларда ёдгорликнинг асосий бўлмаган иккинчи даражали қисмларидагина ўзгартиришга рухсат этилади.

Ёдгорликка янги функция бериш талабларидан яна бири - ёдгорлик биноси ёки мажмуаси учун функциянинг ҳисиллиги, яъни ундан ягона мақсадда фойдаланишдир.

Янги функциянинг тўлиқ адо этилиши учун ёдгорликни янги вазифага мослаштириш зарур. Мослаштириш имкониятлари таъмирлаш имкониятларидан келиб чиқади. Шу билан бирга таъмирлаш вақтида мослаштириш вазифалари ҳам назарда тутилгани керак. Ҳозирги вақтда таъмирлаш ва мослаштириш масалалари комплекс равишда ҳал этилиши керак деб ҳисобланади. Бу муаммони ҳал этишда алоҳида олинган обидалар устида иш кўриш эмас, балки тарихий шаҳарнинг эски қисмида маҳаллаларда иш олиб бориш лозим. Бундай тарихий маҳаллаларда машҳур ёдгорликлар билан бир қаторда кўплаб оддий ёдгорликлар мужассам бўлади. Мазкур, комплекс ҳал этиш усули кўп мамлакатларда тадбиқ этилади ва уни ревалоризация, яъни қийматни тиклаш деб аталади. Бунда ёдгорликнинг нафақат меъморий - бадиий қийматини, балки эксплуатациявий қийматининг тикланишини ҳам таъкидлаш зарур.

Мослаштириш жараёнида янги функцияни амалга ошириш учун жорий мезонлар (меъёрлар) билан ёдгорликни сақлаш талаблари ўртасида қарама - қаршилик вужудга келиб қолиши мумкин. Таъмирлашнинг «компромис» ечимида ёдгорлик қисмларининг нисбий қийматлари ҳам назарда тутилгани мумкин. Мажбуран киритилган эшик, дераза, зина каби янгиликлар ўтмиш билан ҳамохангликда, фаол мулоқатда бўлиши керак. Мазкур масалани ҳал қилишда уч йўналишда иш олиб борилади:

2. **Биринчи йўналиш** - ёдгорликдаги янгиликларни ўтмиш усулида бажариш. Бу йўналиш аввал кенг қўлланилган. Бироқ унда ёдгорликни

сохталаштириб юбориш ҳаёфи бор. Замонавий таъмирлаш назариясида бу кенг қўлланилмайди, уни жуда эхтиётлик билан қўллаш тавсия этилади.

3. **иккинчи йўналиш** - биринчисига қарама - қарши йўналишдир; янги меъморий унсурларда тарихий услублардан кескин фарқланадиган замонавий услуб қўлланилади. Лекин бу йўналишда ҳар доим ҳам таъсирчанликка эришилавермайди. Интерьерда қанчалик қадимги безаклар кам сақланган бўлса, янги унсурларни таъсирчан қилишда, одатда, имконият шунчалик кўпроқ бўлади.

4. **учинчи йўналиш** - асасли иқисмининг ўртасидаги йўналишдир. Очқичасига замонавий унсур қўлланилади, бироқ эскисига бўйсундирилади. Бу йўналиш энг қийин бўлсада, уни кенг тadbик этиш тавсия этилади.

Ёдгорлиқни мослаштиришда уни муҳандисона жиҳозлар билан таъминлаш зарур бўлади. Аммо у ёдгорликка ҳалақит бермаслиги лозим. Мослаштириш масаласини ечиш таъмирчи - меъмор зиммасида бўлиши лозим.

Ҳар бир меъморий обида муайян бир минтақа халқларига хос маълум бир давр маданиятининг раънақи, қурилиш услубини, ота - боболаримизнинг ақл - заковатлари ҳақидаги тушунчаларимизни бойитишга қаратилган. Қолаверса, меъморий обидаларни таъмирлаш ишларини тўғри ташкил қилиб, улардан замонавий мақсадларда фойдаланиш, шу йўл билан уларни сақлаб қолиш, ҳаётга қайтариш йўлларини ахтармоқчилигимиз даркор.

Архитектура ёдгорлиқларини борлигича сақлаб қолиш, уларни фақат томошага яроқли қилиб таъмирлаш билангина эмас, балки улар билан инсон алоқасини янада жонлантиришга, яъни уларни замонага хос хизмат кўрсатиш турларига мослаштиришга кўп жиҳатдан боғлиқдир.

Архитектура ёдгорлиқларини замонавий мақсадларда фойдаланишга мослаштириш биринчи навбатда ёдгорлиқни ва унинг маънавий моҳиятини даярли ўзгартирмасдан сақлаб қолишни кўзда тутиши шарт. Бу ерда асосий

этибор бир томондан, меъморий обиданинг бошлангич бадий инфодасини, ҳажмий - фазовий ва режавий тузилишини (уйғунлигини) сақлаб қолнишга қаратилмоғи, иккинчи томондан эса ёдгорликни "янги объект сифатида фойдаланишда барча қўлай шарт - шароитларни йратишга қаратилмоғи зарур. Бу борадаги асосий муаммо обидани таъмирлаш обиданинг қайси замонавий хизматлар турига яроқли ва уни қайси муайян хизматга мослаштириш мақсадга мувофиқлигини тўғри аниқлашдир.

Ҳуш, тарихий шакарлардаги меъморчилик обидаларини қайс мақсадларда фойдаланишга тасвир этиш мумкин? Маълум тарихий биноларни замонавий мақсадларда фойдаланиш учун биринчи навбатда тарихий обидани янги замонавий функцияга мослаштириш лойиҳаси ишлаб чиқишнинг лозим.

Обидани янги хизмат функциясига мослаштиришда асосан қуйидаги омиллар этиборга олинган тасвир этилади. Биринчидан, меъморий ёдгорлик жойлашган муҳитда ҳаётнинг қайси хизмат турларини ташкил қилишга зарури борлигини аниқлаш лозим. Сўнгра ёдгорликнинг, яъни бинонинг дастлабки функциявий моҳияти, ҳажмий - режавий, композициявий тузилиши ва меъморий нақсонлари ушбу зарурлиқларнинг кўпроқ қайси бирига мос тулиши, ш функцияларнинг қайси бири, ҳам ёдгорлик учун, ҳам шакарсозлик ва иқтимон ҳаёт учун самарали бўлишнинг йўлиб кўриш лозим. Бунда ёдгорликнинг режавий тузилиши, тарки, тарзи ва ички кўриниши, асосий қурилмаларнинг қанчалик даражада сақланганлик хусусиятларини аниқловчи шартлар бўлиб ҳисоб қилинади. Янги ташкилоти функциянинг бино меъморий - режавий тузилиши салбий таъсир кўрсатмаслиги, бинонинг ҳар жиҳатдан яхши муҳофаза сақланганига самарали фойда келтирилиши лозим. Янги функция ёдгорликнинг қурилмаларига, бадий ва тарихий - иқтимоий моҳиятига, бино ички ва ташқи муҳитига зарар етказмаслиги керак. Ушбу талаблардан келиб чиқса қанда меъморий ёдгорликларни замонавий мақсадларда фойдаланишга мослаштириш таснифини қуйидагича кўринишда тасвир этиш мумкин:

- тураб - жой ва яшашга, тахсил олишга мўлжалланган ёрлик биноларини (тураб - жой, мадрасалар, қарон-саройлар, рабоблар

хонақоҳларни) дастлабки функциялари ва режавий ечимларини эътиборга олиб меҳмонхоналар, ширкатхоналар, ётоқхоналар, мотеллар, кемпинглар, сайёҳлар ва экскурсия манзилларига мослаштириш;

- савдо-сотиқ иншоотларини (ток, тим ва чорсуларни) ўз навбатида замонавий савдо корхоналари - савдо марказлари, магазинлар, савдо дўконлари, расталари ва кўргазмаларига мослаштириш;

- ибодат биноларини (масжидлар, миноралар, намозгоҳларни) кўргазма ва экспозиция заллари, халқ ҳунармандчилиги уйлари, музейларга мослаштириш, зарурат туғилганда эса масжид ва минораларни ўз функцияларига қайтариш;

- саройлар ва кўрғонларни ўз навбатида сайёҳлар мажмуасига, йирик музейларга, ошхоналарга, қаҳвахоналарга, чойхоналарга ва шунга ўхшаш муассасаларга мослаштириш;

- фуқаро биноларини (ҳаммомлар ва бошқа меъморий ёдгорликларни) алоҳида хизмат кўрсатиш ва соғломлаштириш муассасаларига - ҳаммом, манший хизмат уйлари, кўргазмалар, санаторияларга мослаштириш тавсия этилади.

Таклиф этилаётган функцияга мослаштириш кенг қўламга эга бўлиши мумкин. Ҳозирги вақтда давлат ихтиёридаги кўпгина собиқ масжид ва макбаралар диний ташкилотларга қайтариб берилмоқда. Мисол учун, Бухородаги Жоме масжиди, Баҳовуддин Нақшбанд масжиди ва макбараси, Сурхондарё вилоятидаги Абу Исо ат-Термизий макбараси ва бошқаларни диний ташкилотларга қайтариб берилди.

Эҳтимол кўпгина ёдгорликларнинг диний ташкилотлар ихтиёрига қайтариб берилиши меъморлик обидаларининг сақланиб қолинишига омил яратди. Аммо юқори даражадаги бадий ва ижтимоий моҳиятга эга бўлган меъморий ёдгорликлар, масалан Бухородаги Арқ, Хивадаги Ичан-Қаъла мажмуа ёдгорликлари асосан маънавият мақсадларида: миллий музейлар, кўргазмалар ёки меъморий томоша манзилгоҳлари, очик

ҳаводаги миллий театрлар сифатида фойдаланилса, мақсадга мувофиқ бўлади.

Бу соҳада республикамиздаги "Ўзбектаъмирушунослик" - Ўзбекистон меъморий ёдгорликларни таъмирлаш ва фойдаланишга мослаштириш очик акционерлик жамияти орттирган илмий ва амалий тажрибалар, айниқса, диққатга сазовордир. Унда Қўқон, Нурота каби тарихий шаҳарлардаги бир қанча меъморий обидаларни таъмирлаш ва фойдаланишга мослаштириш лойиҳалари ишлаб чиқилган ва амалга оширилган. Илмгоҳда меъморий обидаларни таъмирлаш, сақлаш ва замонавий мақсадларда фойдаланишга тегишли қатор тавсияномалар ишлаб чиқилган ва ҳаётга тадбиқ этилган.

Ўзбекистон ҳар бир вилояти (тарихий районнинг марказий қисми) ўзининг такрорланмас меъморий-ражавий, бадий ғаммасига эга. Модомики, меъморчилик ёдгорлиги жойдан (шаҳар, район) ташқарида мавжуд эмас экан, бу халқ анъанасидан ва ўзига хосликлардан фойдаланиш ўринли, бинонинг янги интерьерини яратишга маълум хилма-хиллик олиб кириш кўзда тутилади.

Ёдгорликларни муҳофаза қилиш ва табиий муҳитни ҳам бир бутун ҳисобда муҳофаза қилиш муаммосининг бир қисми сифатида меъморий ёдгорликларни замонавий вазифалар учун фойдаланишга мослаштириш, меъморий ёдгорликларнинг янги интерьерларини, ягона мажмуани ташкил этиш муаммоси жуда мураккаб. Бунинг қал қилиш учун кўп сонли мутахассислар, балки узоқ вақт ҳам талаб этилади. Йилдан-йилга бу масаланинг янгидан-янги тадқиқотлари пайдо бўлмоқда, Ўзбекистон меъморларининг тарих ва маданият ёдгорликларини муҳофаза қилиш, экологик муҳитни сақлаш вазифаларини ҳал этишга бўлган эътиборидан гувоҳлик берувчи янги лойиҳавий тақлифлар ишлаб чиқилмоқда.

Конкрет тарихий объектда бажарилган фойдаланишга мослаштириш лойиҳасининг муваффақияти, унда қimmatбаҳо тарихий-меъморий мероснинг қанчалик тўлиқ сақланганлигига, ёдгорлик ўз шакллари билан

шаҳар меъморчилиги изчил ривожининг ягона йўналишини замонвий муҳит билан ягона уйғунликдаги мажмуага узвий кириб борган ҳолда қанчалик ифодали давом эттирилганлигига боғлиқ.

Фойдаланишга мослаштириш лойиҳасининг мақсади меъморий ёлғорликларни тадқиқ қилиш, уларни таъмирлаш ва мослаштиришни лойиҳалаш соҳаларида олинган билим ва кўникмаларни намоён қилиш, шунингдек йирик объект устидаги иш жараёнида лойиҳалашнинг реал шароитларига максимал яқин бўлган шароитларда маҳоратни такомиллаштиришдан иборатдир.

Лойиҳалаш вазифалари. Лойиҳани ишлаб чиқишда меъмор томонидан қуйидаги вазифалар амалга оширилиши керак:

- объект бўйича материалларни йиғиш ва ўрганиш;
- замонвий вазифаларга мослаштириш вазифаларни ечимини ва функцияни аниқлаш;
- ҳудуднинг режавий ечим ва ободонлаштириш масалаларини ҳал этиш.

Объектни тавлаш. Бир неча иншоотлардан ташкил топган меъморий мажмуа, шунингдек алоҳида иншоот лойиҳалаш объекти бўлиши мумкин, лекин бунда таъмирлаш ва фойдаланишга мослаштириш масалалари етарлича чуқур ишлаб чиқилган бўлиши шарт.

Объект қуйидаги талабларга жавоб бериши лозим:

- меъморий-бадий ва тарихий қийматга эга бўлиши;
- бузилиш, йўқотиш, шикастланишларга эга бўлиш керак, уларни тўлиқ ёки қисман бартараф қилиш лойиҳавий ишлаб чиқишнинг предметини ташкил этади;
- тарихий маълумотларни қандай бўлса, натуравий ўрганиб чиқиш қисми бўйича ҳам худди шундай тадқиқотлар имконияти жиҳатида маълум перспективага эга бўлиши;

- меъмор мослаштиришни лойиҳалаштириш қисмида ўз имкониятларини намоён қилиш имконини берувчи объектив хусусиятларга эга бўлиши керак.

Меъмор қуйидаги: - объект бўйича мавжуд адабиётлар билан танишиши керак, буларнинг ичига унинг қурилиш ва қайта қурилиши тарихи, жой ва шаҳарсозлик муҳити тарихи ҳақидаги объект билан, шунингдек меъморий асар сифатидаги тарихий-бадий қиймати, ҳамда илгари олиб борилган тадқиқотлари маълумотлари билан боғлиқ бўлган тарихий воқеалар ва одамлар ҳақидаги маълумотларни билиши керак.

Лойиҳалаш учун зарур бўлган объект тарихи бўйича материалларни давлат архивларидан, музей материаллари сақланадиган жойлардан, ёдгорликларни муҳофаза қилиш давлат органлари архивларидан, таъмирлаш устаноналари ва бошқа муассасалардан қидириши керак, бундан ташқари, объект билан натурда тўла-тўқис танишиши керак. Бунда объектни ўлчаш ишларида, археологик ишларда, зондажларни ишлаб чиқиш ва қайд қилишда қатнашиши мақсадга мувофиқ бўлиб:

- олинган маълумотлар таҳлилини ва объектни, унинг элементларини турли даврлардаги реконструкциялаш имкониятларини баҳолаш таҳлилини ўтказиш;

- объект шаҳарсозлик аҳамиятини ва унинг меъморий-фазовий муҳит билан композицион алоқасини таҳлил қилиш;

- меъморий ёдгорлик сифатидаги ижтимоий аҳамиятининг замонавий фойдаланилишига муносиблигини баҳолашга лозим.

Агар зарур бўлса, объектни таъмирлаш лойиҳавий тақлифларини ишлаб чиқиш. Таъмирлашнинг тақлиф этилаётган дастури қуйидаги ҳолатлар ва омиллардан келиб чиққан ҳолда бўлади:

- тарих ва маданият ёдгорликларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш соҳасидаги мавжуд қонунлар;

- меъморчилик ёдгорликларини таъмирлашга ёндошишнинг замонавий назария билан ишлаб чиқилган умумий қоидалари;

- таъмирланаётган объект билан иншоотлар асослари ва уларнинг кейинги юзига қолган қатламлари бадиий ва тарихий аҳамиятининг биҳоси;

- алоҳида элементлар реконструкцияси тадқиқотлари ва ҳужжатларга асосланганлик даражасини баҳолаш маълумотларининг таҳлили;

- объект композицион алоқалари ва унинг меъморий, табиий муҳити таҳлили;

- бино конструктив тузилшини ва уларнинг кейинги сакланиш шартлари хусусиятлари;

- замонвий фойдаланиш имкониятлари.

Қуйидагиларни инобятта олган ҳолда объект замонвий функционални таъриф қилиш:

- таъмирланаётган меъморий ёдгорлик ёки ёдгорликлар мажмуасининг иқтисомий аҳамияти;

- объект реал ҳақлари ва юзлари, шунингдек мавжуд режа алоқалари;

- берилган ҳудудда у ёки бу иншоотларни жойлаштиришнинг мавжуд эҳтиёжлари.

Объектни замонвий фойдаланишга мослаштириш бўйича лойиҳавий таъсирларни ишлаб чиқиш, бунда:

- объектни саклашнинг қулай шартларини яратиш;

- фойдаланишга мослаштириш элементлари билан иншоотлар ва қишлоқбоҳо интерьерлар меъморий-бадиий қиёфасини бузишга йўл қўймаслик;

- хоналарни рационал функционал зоналаштиришни ишлаб чиқиш;

- мавжуд ёдгорликларни фойдаланишга мослаштириш шартларида замонвий технологик меъёрларга нисбатан кадар мувофиқлигини таъминлаш.

Тарихий режалаштиришда сақланиб қолган таянч элементлари, тадқиқотлар маълумотлари, ёдгорликларни сақлаш ва тақлиф этилаётган мослаштириш билан мувофиқликдаги замонавий эксплуатация талабларининг инобатга олган ҳолда объектнинг режавий ва ҳудудни ободонлаштириш бўйича лойиҳавий тақлифларни ишлаб чиқиш.

Лойиҳанинг тушунириш матнида белгиланиши керак:

- таъмирлаш бўйича тақлифларнинг тадқиқотлар маълумотлари билан ишончлилиги ва меъморий ёдгорликларни таъмирлашга замонавий методик ёндашув нуктаи назаридан мақсадга мувофиқлигини асослаш билан тўлиқ баёни;

- турли вақтлар бадий ва тарихий қатламланишининг ҳамда объектнинг таъмир ечимини тавлашга таъсир этган меъорда меъморий-фазовий муҳит билан юзага келган композицион алоқаларининг нисбий киймати характерланиши;

- объектнинг тақлиф этилаётган янги функциясини асослаш;
- объектни фойдаланишга мослаштириш бўйича тақлифларнинг тўлиқ тавсифи;

- тарихий режанинг фойдаланилган таянч элементини кўрсатган ҳолда ҳудудни режалаштириш ва ободонлаштириш бўйича тақлифлар баёни.

Бундан ташқари, лойиҳада тушунириш матни (бўйича) умумий типик вазифа билан мувофиқликда бир-бирига яқин муҳандислик фанлари бўлимларига эга. Таъмирлаш лойиҳасининг спецификаси сабабли бу бўлимлар баъзи қўшимча маълумотларни ўз ичига олиши керак:

Конструкциялар бўлими бўйича - объект конструктив ҳолати характеристикасини, унинг конструктив мустаҳкамланиши бўйича тақлиф этилган чоралар; объектнинг йўқотилган элементларини тиклашда фойдаланилган анъанавий конструктив ечимлар тавсифи.

Транспорт бўлими бўйича - объект ва унинг ҳудудининг тарихан юзага келган режаси хусусиятлари туфайли қўйилган специфик

чекланишлар; бу чекланишлар билан юзага келган муаллифлик ечими хусусиятлари.

Мухандислик ускуналари бўлими бўйича - деворий нақшлар ёки бошқа қимматбаҳо безак элементлари бўлган ҳолда объект моҳиятига бўлган алоҳида талаблар характеристикаси; мавжуд бинолар конструктив хусусиятлари туфайли қўйилган специфик чекланишлар; мухандислик ускуналари нотипик ечимлари тавсифи.

Қурилиш материаллари бўлими бўйича - таъмирланган объект қурилиш материалларининг характеристикаси; қурилиш ишлари эски технологиясига мувофиқ келувчи махсус таъмирлаш қурилиш ашёлари ва объектни мустаҳкамлаш ишлари учун зарур материаллар тавсифи.

Шундай қилиб, кўрсатилган қондаларга асосланиб, функционал вазифа бўйича мослаштиришларнинг умумий классификациясини ва тарихий қимматбаҳо объектларни ҳозиргига нисбатан йирикрок масштабда фойдаланиш принципларини илмий ишлаб чиқиш, шунингдек шундай классификацияни ишлаш мумкин бўладикки, бу классификация бўйича Ўзбекистон меъморий ёдгорликларини маданият учун қандай бўлса, замонвийлик учун ҳам худди шундай “боғлаб қўйиш” мумкин.

Маълумки, Ўзбекистонда меъморий ёдгорликлар қўплаб турлари мавжуд: - зиёратгоҳ, ўқув, саадо, маъмурий, хўжалик, даволаш, турар жой, ишлаб чиқариш, саройлар, мухандислик иншоотлари. Иншоотлар асосий функциясини ажратиб, масалан, турар жой бинолари учун (турар жойлар, саройлар, мадраса ва шу кабилар), бу вазифага жавоб берадиган муассасанинг муносиб замонвий турини топиш мумкин. Бу шундай ёдгорликларки, режавий тузилишини ҳисобга олиб, улардан асосий вазифаси янаш жойи бўлган дам олиш уйлари, турбазалар, меҳмонхоналар, болалар уйлари сифатида фойдаланиш мумкин.

Хўжалик биноларидан (саадо гўмбазлари, хонагоҳ, масжидлар, саройлар, ҳаммомлар) саадо ва умумий овқатланиш корхоналари (ёдгорлик

буюмлари магазинлари, дўконлар, китоб палаталари, кафе ва шу кабилар) сифатида фойдаланиш қулай.

Ёдгорликдан замонавий фойдаланиш лойиҳасини ишлаб чиқишда қуйидагилар асосий услублар қўлланилади:

- ёдгорликнинг шаклланиш тарихини ўрганиш, дастлабки вазифасини аниқлаш ва тарихий характериға яқинлашувчи янги вазифасини излаш (бу иншоотнинг конструкцияни, меъморий режавий тузилишини ва бадий кифасини максимал сақлаш имконини беради); ёдгорликнинг декоратив тизимини ўрганиш ва сақлаш (пластик ечим, композиция ўқлари, асосий ва иккинчи даражалилар, ритмик тартиб, масштабlilik);

- мослаштирилаётган ёдгорлик интерьерининг ранг ва безак ечимида минтақанинг анъанавий қондаларига риоя қилиш;

- ёдгорликлар ҳудудини ободонлаштириш ва кўкаламзорлаштириш характерининг иншоот меъморчилиги функционал, композицион ва стилистик хусусиятларига мувофиқлик қондаларига риоя қилиш.

Фойдаланишга мослаштиришнинг намунавий классификацияси бино - меъморий ёдгорликнинг янги ва дастлабки вазифаларининг яқинлашишига, асосий функционал ва режаланган гуруҳларининг мувофиқлигига асосланади. Бошқача айтганда, у бинонинг меъморий-режа чизмасидан фойдаланишга қаратилган.

2-Б-б. АРХИТЕКТУРА ЁДГОРЛИКЛАРИДАН ЗАМОНАВИЙ МАҚСАДЛАРДА ФОЙДАЛАНИШ ЛОЙИҲАЛАРИНИНГ УСЛУБИЙ АСОСЛАРИ

2.1. Архитектура ёдгорлигидан фойдаланиш вазифалари ва унинг муҳофаза ҳудудини аниқлаш

Ўзбекистоннинг жаҳоншумул машҳур бўлган шаҳарлари: Бухоро, Самарқанд, Хива ва бошқа тарихий шаҳарларида қадимги Бактрия подшоҳлиги давридан ҳозирги кунгача ўтмишдан машҳур меъморий ёдгорликларнинг каттагина қисми сақланиб қолган. Улардан кўпи деярли дастлабки кўринишида сақланган ва дунё меъморчилигининг ноёб асарлари ҳисобланади.

Бугунги кунда республикаимиз ҳудудида 10000 дан ортиқ тарихий ёдгорлик мажуд бўлиб, улардан 7844 таси давлат ҳимоясига олинган, шу жумладан ЮНЕСКО ҳимоясидаги Биби-хоним масжиди, Шох-Зинда мақбаралар мажмуаси, Регистон мажмуаси, Афросиёб қадимги шаҳри, Гўри Амр ва Исмоил Сомоний мақбаралари Шарқ ва Марказий Осиё халқлари меъморчилиқ санъатининг дурдоналаридир. Темурнинг набираси Улутбек ҳукмронлик қилган даврда барпо этилган Регистон майдонини меъморчиликнинг ажойиб дурдонаси деб билиш мумкин. Майдон мажмуасили 1420 йилда қурилган Улутбек мадрасаси, 1619-39 йилларда қурилган Шер-Дор мадрасаси, 1640 йилда барпо этилган Тилла Қори мадрасалари ташкил этади. Ҳозирги вақтда ушбу мажмуадан меъморил музей сифатида фойдаланилмоқда.

Самарқанднинг яна бир ажойиб мажмуаси XIV-XV асрга тегишли бўлган Шох-Зинда қабристонида. У, шунингдек, “сирланган қосинлар безакли музейи” деб ҳам ном олган, бунинг сабаби мақбараларнинг ранг-баранг безакларга бойлигидадир.

Бухоро - музей шаҳар, миллий анъаналар замонавий ҳунармандчилик устхоналарида барқ уриб ривожланаётган халқ санъати шаҳри. Бу ерда турли тарихий қатламлар узвий қатишиб кетган, қадимги меъморий муҳит яхши сақланган ва буларнинг ҳаммаси шаҳар замонавий ҳаёти билан

уйғунликда. Бухоро вилоятида 660 тарих ва маданият ёдгорлиги ҳисобда туради, улардан 283 таси республика ва 377 таси маҳаллий аҳамиятга эга. Бухорода жойлашган 292 тарихий маданият ва меъморчилик ёдгорликларидан 70 тадан ортиғи дунёга машҳур ёдгорликлар ҳисобланади ва улар тўлиқ таъмирланган.

Қадимги адабий манбаларнинг гувоҳлик беришича, ҳозирги Ўзбекистон ҳудудидида Бактрия ёки Тохаристон (Амударё ўрта оқимининг икки томонидаги ерлар) Сугдиёна, (Қашқадарё ва Зарафшон дарёси воҳалари), Хоразмия (Хоразм), Пархана (Фарғона) ва бошқа ўлкалар жойлашган. Бу ўлкаларда яшаган турли қабилалар, ўзига хос ва юксак маданиятли йирик иттифоқларни ташкил қилганлар. Бу маданият ривожланишининг юксак поғонасида турган шаҳарсозлик санъати сифатида ҳам ўз ифодасини топган: кўча ва майдонлар, турар жой маҳаллалари, жамоат мажмуалари, истеҳкомлар режавий ечимларининг мақсадга мувофиқлиги, юксак эстетик сифатлари ҳамда ҳамма шаҳарсозлик омиллари назарда тутилганлиги билан ажралиб туради. Бу ўлкалар қурилиш санъатининг мустақам анъаналарини Ўзбекистон халқи бошидан кечирган тарихий қурилишлар йўқ қила олмади. Жамоа ва маданият мажмуалари ҳокимият саройлари, ибодатхоналар ва турли маросимлар билан боғлиқ бўлган ибодат масканлари, шаҳар истеҳкомлари борган сари ривожланиб ва мукаммаллашиб борди.

Лекин VII асрнинг иккинчи ярми ва VIII асрда Мовароуннаҳр, Хоразм, Фарғонанинг қурилиш фаолиятида араблар истилоси ва арабларга қарши халқ ҳаракатлари туфайли узилиш бўлди ва фақат IX-X асрлардагина қайта жонланди. Бу жонланиш феодал шаҳарларининг ўсиши, ҳунармандчилик ва қурилиш санъатининг ривожига сабаб бўлган, жумладан, халқаро маданий ва савдо муносабатлари мустақамланишининг таъсири билан боғлиқ омиллар ва ҳ.к.

Ўзбекистоннинг тарихий шаҳарлари ўз даврида қуйидаги таркибий қисмлардан ташкил топган:

- а) арк-қалъа - (шаҳар ҳукмдорининг қўрғони);
- б) шахристон - (шаҳар деворлари билан ўралган шаҳар аҳолиси яшайдиган ҳудуд);
- в) рабод - (шаҳарнинг ҳунармандлар устаконалари ва асосий бозорлари жойлашган ташқи қисми).

Ўрта Осиёдаги тарихий шаҳарларнинг бундай тузилиши шаҳар асосий йўлларининг кесилган жойдаги чорсуларнинг радикал ва айлана йўллар билан тўлдрилиши, шаҳарларнинг бир неча қисмларга бўлинишини таъминлади. Шу билан бирга жамоат биноларининг янги турлари пайдо бўлди.

Кўп сонли диний маросимлар ўрнига ягона ислом динининг ташкил топиши билан турли динларнинг ибодатхоналари масжидларга айлантирилади. Бироқ ҳали бу даврда диний мазҳаблар сақланган эди. Масалан, сўфийлик мистик мазҳабида мазҳаб аъзолари учун зикр тушиш жойи бўлган, маданий биноларнинг янги тури - «хонақо»лар, дин пешволарининг мақбаралари - «мозорлар» барпо этилган.

Сарой, маъмурий, маданий биноларнинг катта мажмуалари, одатда, бош майдонларда жойлашган, уларни боғловчи бош магистраллар эса, саадо каторларини ташкил қилган. Саадо кўчалари ҳунармандларнинг ишлаб чиқариш кварталлари (гузарлари) билан боғланганлиги учун бозор ва саадо расталари «шахристон»га эмас, «рабод»ларга олиб боради ва ҳунармандчилик турлари бўйича гуруҳланади. Саадо биноларининг «тимлири», «тоқон», «чорсу», шунингдек, коммунал иншоотлар - «ҳаммомлар» ва меҳмонхоналар, карвон-саройлар, таълим-тарбия муассасалари - мактаблар ва мадрасалар, илм-фан муассасалари - «хонлар»ининг янги турлари ташкил топади.

Бу вақтда Ўзбекистонда қарор топган ислом дини маҳобатли мусулмон меъморчилигини юзага келтиради. Йилриқ шаҳарларда «жоме», «жума» масжидлари, шаҳар гузарларида эса «гузар» масжидлари қурилади. Динга хизмат қилувчиларни ўқитиш учун мадрасалар, олий диний

мактаблар қурилади. Ҳажми анча катта бўлган ва узокдан кўриниб турадиган, баланд минорали бу ибодат бинолари шаҳарнинг муҳим ва энг яхши жойларига қурилади, улар ўрта асрлар шаҳарларининг асосий композицион тугунлари бўлиб қолади. Лой қоримални ҳам гиштдан, гумбазлар ва равоқлар оралигини катталаштириш, нишотларнинг ўлчамини йириклаштириш имконини берувчи пишган гишт ва майоликага ўтиб, қурилиш техникаси ҳам мукаммалашади.

Ўзбекистонда, айниқса мўғуллар босқинидан кейинги даврлардаги ўрта аср шаҳарларининг характерли хусусиятлари Самарқанд, Бухоро, Хива, Тошкент каби шаҳарларда яққол намоён бўлади. XVI-XVII асрлардаги Самарқанд мажмуалари бошқа ёдгорликларга нисбатан яхшироқ сақланган ва улар айнан шу давр меъморчилик ривожини характерлаб беради. IX-асрдан XX-асргача бўлган барча даврлар ёдгорликлари маъжуд бўлган Бухоро қурилишлари тўлароқ ва кенгрок вақт чегарасида сақланиб қолган, шунинг учун бу “музей шаҳар”нинг барча ёдгорликлари ёрқин намуна сифатида ўрганилмоқда. Ўтган юз йилликлар ёдгорликлари Хива шаҳрида ҳам жуда яхши сақланиб қолган.

Таниқли олим В.Л. Воронинанинг «Архитектурное наследство» (меъморий мерос) журналидаги «Ўрта Осиё мажмуалари» мақоласида шундай далиллар қайд қилинади: “XV-XVI асрларда шаҳарлар, жамоат ва ибодат қилинадиган бинолар билан тўлди, катта ва кичик гумбазлар устида миноралар қад ростлади. Бу вақтга келиб биноларнинг режавий ва ҳажмий-фазовий тузилиши бениҳоя ривожланди ва мураккабланди. Қурилишларнинг табиий ривожланиши йўлларни чалқаштириб юборди, турли туман бинолар катта туپкумларни ташкил қилди, шаҳар ўртасида марказлар, чорсулар, уюшган мажмуалар ҳосил қилиб, энг бир бутун яхлитликка туташиб кетди”.

Шаҳар деворлари XX асрларгача ўз мудофеа вазифасини сақлаб қолди. Шаҳарларнинг меъморий-режавий тузилиши ривожини бир хил кечмоқда. Ўрта аср шаҳарларининг қиёфаси, шаклу-шамойили бўйича

турлича: Хива ва Шахрисабз тўғри бурчакли шаклни сақлаган бўлса, Бухоро шаҳри тўғри бўлмаган контурга эга, Тошкент эса ўз ички ва ташқи рабодлари билан деярли айлана шаклини ташкил қилган. Ўзбекистон ҳудудида қимматбаҳо меъморий шаҳарсозлик меросига эга бўлган 20 га яқин тарихий шаҳарни қайд этиш мумкин.

Қадимий шаҳарларнинг қўпчилиги бир қанча маданий-тарихий даврларни босиб ўтган, бутунги кунгача шаҳарсозлик меросини сақлаб қолган, бир неча бор ўз тузилишини ўзгартирган. Ҳар бир даврга мос алоҳида шаҳарлар ва уларнинг алоҳида марказлари кетма-кет шаклланган. Шаҳар меъморий тузилишининг ўзгаришидаги кетма-кетлик жамият тараққиёти билан аниқланган; юксалиш даврлари инқироз даврлари билан алмашingan, лекин ҳар қандай ҳолатда ҳам ижтимоий - иқтисодий омиллар билан шаҳар меъморчилиги ўртасида боғлиқлик ўзгармай қолаверган.

Турлича натижаларда ҳам ифодалилик воситалари, қурилиш материаллари, меъморий шаклларнинг бифлиги, уларнинг турлича қўлланилиши мажмуаларнинг яшилтигини ва бир бутунлигини яратган. Умумий ранг гаммаси, безаклар тизими, композицион услублар бу даврда Ўзбекистон меъморчилиги учун хос бўлган усулларни ҳақмларнинг симметриявийлиги, композиция мураккаблигининг ошиб бориши, рельефни ва ландшафт табиий хусусиятларини ҳисобга олишни ишлаб чиқишга ёрдам берган.

Амир Темури ва темурийлар бошқарган марказий ҳокимиятнинг кучайиши билан бу ҳокимиятнинг рамзи сифатида иншоотларнинг ҳашамдорлиги ҳам ошди. Мажмуалар тузилиши вазифаси жиҳатидан турлича бўлган хоналар марказий бўлим ёки зал атрофида гуруҳланган масъадлар, овқатланиш хоналари, зиёратхоналар, дахма ва бошқалар билан мураккаблашди. Масалан, Туркистон шаҳридаги Хожа Аҳмад Яссавий мақбараси шундай тузилишда. Унинг композицияси тарх ва ҳақмларнинг бўйлама ўқ бўйича симметрик жойлашишига асосланган. Ёлгорлиқнинг бош ўқида зиёратхона-«қозонхона» ва Аҳмад Яссавийнинг

гўрхонаси, икки томонда икки ярусда масжид, «халимхона», кутубхона, заллар ва ибодатчилар учун «кужралар» жойлашган. Бино ҳажмий тузилишида ташқи деворларнинг тўғри тўртбурчаги, унинг тепасида қозонхона, зиёратхона ва даҳмаларнинг гумбазлари баланд кўтарилган ва икки томонида бақувват миноралар билан бош тарзининг улкан пештоқи жойлашган.

Меъморий ёдгорлиқнинг янги функционал вазифасини танлашда белгиловчи омилларни ажратиш зарур. Ёдгорлиқнинг кейинги фойдаланишига таъсир кўрсатувчи асосий омил, албатта, унинг классификацион гуруҳидир. Ёдгорлиқнинг у ёки бошқа классификацион гуруҳга тегишлилигидан келиб чиқиб, ундан музей сифатида ёки амалий мақсадларда (айрим ҳолларда “фойдаланишга мослаштиришнинг тахминий классификацияси”да келтирилган муассасаларни жойлаштириш учун) фойдаланиш мумкин.

Меъморий ёдгорлиқнинг янги вазифасини танлашга таъсир этувчи иккинчи омил, объектнинг тарихий-меъморий биографиясидир:

- берилган иншоотнинг меъморчилик тарихи учун аҳамияти, унинг шаҳар, район меъморий муҳитидаги ўрни;
- бинонинг қурилиш сабаблари ва у билан боғлиқ бўлган аниқ тарихий воқеалар ва номлар.

Ёдгорлиқнинг тарихий меъморий биографияси бино меъморчилиги хусусиятларини чуқурроқ ўрганишга ёрдам беради, таъмирлаш лойиҳаси маълумотларидан лойиҳалашда фойдаланиб, объектнинг меъморий-режавий тузилишига аралашувини аниқлаш мумкин. Бу омиллар янги режалаштиришни ҳал қилишда қанчалик муҳим бўлса, бино хоналари интерьерини-меъморий ёдгорлиқни яратишда ва унинг маззасини танлашда шунчалик муҳимдир.

Бундан ташқари фойдаланишга мослаштиришда бинонинг шаҳар (район) системасидаги ўрни ва аҳамияти, яъни ушбу мослаштиришнинг эстетик мақсадга мувофиқлиги ҳисобга олинади, чунки бундай

масалаларни комплекс равишда ҳал этиш зарур. Фойдаланишга мослаштиришнинг бу бўлимига (комплекс ҳал этиш) мослаштиришни иктисодий асослаш, лойиҳаларда ёдгорлик-биноларнинг туризм ва дам олиш мақсадларида фойдаланилишини ҳам ашё базаси, алоқа йўллариининг мавжудлигини янбатга олувчи энг маъқул вариантини танлаш каби масалаларни ҳам кiritиш керак.

Фойдаланишга мослаштиришнинг асосий талаби - ёдгорликни максимал сақлаб қолиш, бинонинг физик сақлаб қолишдан (конструкциялари, режавий тузилиши) ташқари унинг бадний образи ва интерьерларини сақлаб қолишни ҳам назарда тутати. Меъморий ёдгорликка "кириш", унинг интерьерларининг ўзига хослиги ва колоритини сақлаш учун бино ички фазосини (маълум бадний қийматга эга бўлган интерьерлар) аниқлаш зарур.

Намуналар таҳлилидаги асосий тезис - ҳар бир давр, ҳар бир меъморий стиль чизикларининг маълум системаси билан ифодаланган характерли, тақдорланмас бўлиши керак. У доимий конструктив вертикал ва горизонталларда, планлар шаклида, мебель конструкциясида, безагида намоён бўлиши мумкин. Предмет чизикли - пластик характеристикаси стилистик хусусиятлари ёркин ифодаланган, даврининг ўзига хос услубидир. Чизикларнинг маълум системаси бўлган орнамент ҳам муҳим деталь. Археологлар, тарихчилар, санъатшунослар тадқиқотлари бунини тасдиқлайди. Предмет аниқ санасини белгилаш материали, шакли бўйича, ҳаммасидан аниқроғи эса - бадний безаги - орнаменти бўйича амалга оширилади. Ёдгорлик-бинолар экстерьер ва интерьери бадний бирлигини нимада ифодаланади?

Безаҳ билан тўлдирилган, серҳашам, пластик шакллarga бой кечки барокко интерьерининг типик намунаси XX аср бошлари меъморчилигидир (масалан, Самарқанд, Тошкент, Қўқон ва бошқа шаҳарларда). Меъморчилик ёдгорликларининг режавий тузилиш ҳажмлари, берилган давр асосий конструкциялари, безаги мебель шакли,

шунингдек орнаментал мотивларини таҳлил қилиб ва уларни барокко интерьерни чизиклар системаси билан таққослаб, шундай хулосага келдикки, ушбу ҳолатда характерли хусусияти эгрн чизикларнинг қарама-қарши йўналишдаги туташувидан ("С-симон ўрам" деб аталувчи) иборат бўлган иккинчи тартибдаги эгрн чизиклар системаси барокко стилининг чизикли пластик хусусияти бўлиб хизмат қилади.

Интерьер ва мебель шакллариининг ҳосил қилувчи чизикларини таққослаганда уларнинг асосий конструкциясида ҳам, декоратив шаклларда ҳам тўлиқ мос тушиши намоён бўлган. Худди шу давр халқ меъморчилигида барокко қондалари қандай намоён бўлади? Бу саволга жавоб биз учун муҳим. Тошкентдаги Поляк костёли, князь Н.К.Романов саройи ва самарқанднинг баъзи объектлари эса тадқиқ қилинаётган объект сифатида ("барокко стили"нинг деярли ҳамма ёдгорликлари каби) - халқ меъморчилиги, айёнанай меъморчилик қоринмаси ва Европа бароккоси аралашмасидир.

Афсуски, бу турдаги интерьерлар сақланмаган ва адабий манбалар асосида бажарилган қайта тикланиши билан чекланишга тўғри келади. Халқ турар жойларида шакл ҳосил қилувчи асосий конструкциялар ва безак ўртасида кескин фарқ пайдо бўлади. Вертикал ҳамда горизонтал чизиклар ва асосий конструктив деталлар устунлигида конфигурацияси бўйича мураккаб декоратив элементлар(соғбонлар шакллари, мебелининг кунгураддор детал ва безаклари ва шу кабилар) кузатилади.

Фойдаланиш учун мослаштирилган меъморий ёдгорликнинг интерьерларини лойиҳалашда, одатда икки асосий йўналишга амал қилинади - ёки интерьерни муносиб зоналаштириш билан, мебель ва жиҳознинг замонавий шакли билан замонавий ҳал қилиш, ёки стилизация, ўтмишни бир қадар хотирлаш.

Баъзи стилизациялашнинг иккинчи усули шундай ҳолатда яхши ва жонзки, агар бинода интерьерлар қисман сақланган бўлса - бундай мебель ва жиҳозлар олдиндан ташкил топган ички фазога узвийроқ жойлашади.

Замонавий инсоннинг бундай ечимга интилиши табиий. Бу ҳолатда фақат “ўтмиш” модаси ҳақида гапириш мумкин эмас.

Ўсиб бораётган урбанизация, “ишлаб чиқариш механизацияси” шароитларида вақтинчалик қатламланиш йўлигида буюмда, интерьерда қўл ижодини, унинг инсоний табиатини ҳис қилишга интилиш, вақт нафасини сезиш - буларнинг ҳаммаси психологик исботланган. Аммо катор ҳолларда бу каби интерьерларда жуда ноқуш ҳолат кузатилади: бу яққол ақс этган биринчи планга чиқарилган “намойиш қилиш индустрияси”, “аттракцион” ўрнатиш аъёниси, интерьер ҳақиқийлигини бемаъни томоша билан алмаштириш. Агар бу каби объектлар ва уларнинг интерьерларни мавжуд бўлиш ҳуқуқига эга бўлсаларда, меъморий ёдгорликда бундай талқин қилишга йўл қўйиб бўлмайди.

Ҳақиқийликни ҳис қилишни юзага келтириш имконияти кўп республикада, ўз ижодида қадимий халқ анъаналарини қўллаб-қувватловчи ва ривожлантирувчи асл усталар фалсифат юритади.

Меъморий ёдгорликлардан фойдаланиш муаммосида муҳим элементлардан бири ёдгорлик муҳофаза ҳудудини ташкил этишидир. Бу вазиятда қуйидагилар муҳим:

- меъморчилик ўтмишидан қолган барча қimmatли ёдгорликларни сақлаш ва улардан фойдаланиш, сақланиб қолган меросга янги маданиятнинг ажралмас элементи сифатида муносабатда бўлиш;
- реконструкция муаммоси ечимига комплекс ёндашиш;
- тарихий ҳудуд, шаҳарнинг танишил, кўриш функциясини ўстириш, унинг бадийий ва эмоционал ифодавийлигини кучайтириш.

Санъатнинг бирор турида бадийий образ меъморчиликдаги каби узок сақланмайди. Меъморий асарларда ишлатилган материаллар қанчалик чидамли бўлса, уларнинг таъсири ҳам шунчалик донғий ва узок давом этади. Бу асарлар ёки ўз замондошларида гурур уйғотиб ва кейинги авлодларни завқлантириб, ўз даври ютуқларини намоён қилади, ёки ўз кўриниши билан уларни ранжитади.

Ўзбекистон меъморий ёдгорликлари инсоният жамияти ривожининг бошланиш даврида инсонлар амалий эҳтиёжи ва талабларини қондириш заруриятидан пайдо бўлган, халқнинг кўп асрлик маданияти кўринишларидан биридир.

Тарихий шаклланган аҳоли яшаш жойларининг ўзига хослигини сақлаб қолиш ҳозирги инсониятни таъбишлантирувчи муҳим муаммолардан биридир. Кўтилаб қадимий шаҳарлар марказларининг меъморий қиёфасини йўқотиш хавфи пайдо бўлди. Бу муаммонни ҳал қилишда меъморий ёдгорликлардан замонавий фойдаланиш жиддий аҳамиятга эга. Тарихий-меъморий иншоотнинг узоқ яшаш ундан тўғри фойдалана олишга боғлиқ.

Ёдгорликларни муҳофаза қилишга мутахассислар ва аҳолининг кенг қатлами томонидан қаратилган катта қизиқиш маданиятни сақлаш нуқтан назаридан табиий ҳол. "Меъморчилик ёдгорлиги" тушунчасини қуйидаги уч даражада кўриб чиқиш мумкин:

Шаҳарсозлик масштаби. Бу даражада табиий, маданий ва моддий муҳитни муҳофаза қилишнинг умумий масалалари ҳал қилинади: шаҳар силуетини, композицион яхлитлигини, таъсир муҳитини сақлаш, муҳофаза ва тартиб зоналарини ташкил қилиш.

Даярли ҳамма шаҳарлар, шунингдек бой тарихга эга ва ўз тарихий ядросини сақлаб қолган шаҳарлар марказдан чеккага томон ривожланадилар. Бу ягона организм бўлиши мумкин, янги шаҳарсозлик ҳосиласи (йўлдош шаҳарлар) бўлиши мумкин. Янги, замонавий, сифатли ва эстетик омилларга ўтish шароитида бир томондан қурилишлар монотонлигидан қочиншга, бошқа томондан вақтинчалик омилларни инобатта олган композиция яратишга ёрдам берувчи меъморий мажмуалар, алоҳида ёдгорликлар катта роль ўйнайди.

Қурилишларнинг вақтинчалик хилма-хиллиги ва мажмуани бир бутун яхлитликда ҳал этиш – тарихий шаҳар марказларини сақлаб қолишни режасини ишлаб чиқиш лойиҳасида инобатта олинмаслиги мумкин

бўлмаган муҳим омиллардан биридир. Бундан ташқари “меъморчилик ёдгорлиги” тушунчасининг ўзи ҳам кенгайди. Агар у илгари фақат ёлғиз ёдгорликлар ёки мажмуаларни ўз ичига олган бўлса, ҳозир меъморчилик ёдгорлиги - унинг фазовий идрок қилинишига ёрдам берадиган атроф ҳудуди, таъсир этиш сфераси, атроф қурилишлари терминологиясига “шаҳарсозлик ёдгорлиги” тушунчаси ҳам қаттиқ маҳкамланди, бу - кўчалар, алоҳида бинолар, районлар. Шаҳарсозлик ёдгорликлари яхлит муҳит, алоҳида эмоционал атмосферани яратишга ёрдам беради, шаҳарсозлик доминантлари бўлиб хизмат қилади.

Шаҳар муҳити, одатда, турли даврлар яншоотларидан ташкил топади, бинолар маълум ўзаро алоқа ва ўзаро таъсирда бўлади. Шаҳар ривож жараёни қонуний. Янги, ижтимоий-социал шароитлар шаҳар муҳитини ташкил қилишга, хусусан, меъморий ёдгорликларга ўзгарган талабларни қўқариб чиқаради. Тарихий марказлардаги ҳозирги мавжуд биноларнинг 50 фоизга яқини ўтган давларда қурилган, ҳар ҳолда XX асрнинг 50 йилларигача, меъморчилик олдидан принципиал янги вазифалар пайдо бўлган вақтда.

Тарихан юзага келган марказга эга бўлган шаҳарларнинг шаклланиш муаммосини эски қурилишлардан фойдаланиш принципларига муносабатни аниқламай туриб ҳал этиш мумкин эмас. Бухоро, Самарканд, Тошкент, Хива, Қўқон ва Ўзбекистоннинг бошқа меъморий экспонатларга айланган тарихий шаҳар марказларини, улар бу қадар ноёб кўринишга эга бўлсаларди, замонавий ҳаётда бу бой фонддан фойдаланмасликларини тасаввур қилиш мумкин эмас.

Тарихий район масштаби. Бу даражада ёдгорликлар ва уларнинг гуруҳларидан функционал фойдаланиш масалалари алоҳида синчковлик билан ҳал этилади, бинолардан фойдаланишнинг умумий йўналиши аниқланади - бу туризм ва дам олиш муассасалари, турар жойлар, маданий-маърифий характердаги муассасалар бўлиши мумкин.

Ўдгорликнинг даражаси, ундан фойдаланиш бўйича аниқ ва ўзининг специфик вазифалари билан.

Шундай қилиб, тарихий-меъморий меросдан фойдаланиш муаммоси меъморий ўдгорликнинг фазовий мухитини ташкил қилишдан, унинг функционал вазифасини аниқлашдан иборатдир.

Бу вазифани махсус ўрганиб чиқишни талаб қилувчи кўп омиллардан таркиб топади: масалан: транспорт коммуникацияларини ташкил қилиш, ўдгорлик ҳудудини ободонлаштириш ва кўкаламзорлаштириш, замонавий қурилишни меъморий ўдгорлик билан “бириктириш”, унинг фонини ташкил қилиш ва бошқалар. Бу масалаларнинг кейинги ривожини шаҳар фазовий мухитини бир бутун яхлитликда ҳал этишга - тарихий ҳудудларни, шаҳар композицион яхлитлигини сақлаш, муҳофаза ҳудудларини белгилашга олиб келади.

Архитектура ўдгорликларидан шаҳар тизимида фойдаланишга мослаштириш муаммосининг шаҳарсозлик жиҳатида кўриб чиқилади. Бу шаҳар тузилишини тарихий-меъморий, морфологик таҳлил қилиш, ўдгорлик-биноларнинг таъсир этиш зонасини белгилаш, шаҳарсозлик доминантларини аниқлаш, тарихий ядро ва бутун шаҳарни яхлитликда фазовий ташкил қилиш принципларини белгилаш.

Шаҳар ёки район тарихий-меъморий тадқиқотлари маълумотлари асосида қўйидагича ажратиладиган муҳофаза ҳудудлари аниқланади ва ишлаб чиқилади:

- дахлсиз зона (тарихий-меъморий кўриқхона);
- муҳофаза ҳудуди ёки ўдгорликни сақлаш ҳудуди;
- қурилишларни тартибга солиш зонаси (ёки тартибли қурилиш);
- муҳофаза қилинаётган (табiiй) ландшафт зонаси;
- маданий қатлам ҳудуди (археологик тадқиқотларни талаб қилувчи моддий-маданий ўтмиш ҳудудига эга бўлган)

Бу ҳудудларнинг ҳар бири учун бинолар меъморий кифасининг ўзига хослигини инобатга олган ҳолда бинолардан фойдаланиш

масалалари, у ёки бошқа функционал гуруҳда шаҳар эҳтиёжлари ҳал этилади. Биноларни баҳолаш, уларнинг шаҳарсозлик ва бадний сифатларини аниқлаш кўпгина мутахассислар - тарихчилар, таъмиршунослар, мемор-лойҳачилар кучларини талаб қилади.

Бу каби тадқиқотларнинг одатий услубий чизмаси шаҳар ривож қўрилишини картографик ва топографик материаллар асосида тиклашдан иборатдир. Қурилишнинг шаклланиши (морфологик тадқиқ) шаҳар композицияси ва фазовий тузилишини кўриш алоқалари, кўриш зоналари, композицион таъсир зоналарини сақлаш ва тиклашга ёрдам берувчи ўтмишга қаратилган ретроспектив план, босқичма-босқич реконструкция қилишни ишлаб чиқиш учун хизмат қилади.

Функционал тадқиқот ёки функционал имкониятни аниқлаш биноларни, уларнинг конструктив ва режавий тузилишини максимал сақлаган ҳолда фаол хизмат кўрсатиши учун зарур бўлган вазифаларнинг меъморий ҳажминини аниқлашга ёрдам беради. Шунинг таъкидлаш жонзми, тарихий ҳудуд, айниқса шаҳар “тоза” консервацияланган музей аҳамиятида фавқулодда ҳоллардагина сақланади. Шунинг учун айнан қурилиш функционал тадқиқоти ҳақида, худди умумий ҳолат ҳақида гапиргандек гапириш назарда тутилади.

2.2. Тарихий ёдгорликларнинг шаҳарсозликда жойлашгани ва улардан фойдаланиш усуллари

Ўзбекистонда қадимги Бахтрия подшоҳлигидан бизнинг кунларгача меъморий ёдгорликлар мажмуалари сақланиб қолган. Қадимги маданият ривожининг энг юқори даражаси XIV аср охири - XV асрларга тўғри келади ва Темурийлар ҳокимияти пойтахти Самарқандда қад ростлаган бадний жиҳатдан ёрқин бўлган ёдгорликларда ўз ифодасини топган.

Агар ёдгорлик-бинолардан замонавий ижтимоий эҳтиёжлар учун фойдаланиш масаласига мурожаат қилсак, бугунки кунда меъморий ёдгорликларнинг кўпчилигидан мақсадга мувофиқ фойдаланилмабди, деган хулосага келиш мумкин. Бундай ҳолат уларни таъмирлаш ва сақлаш

учун давлат маблағининг етишмаслиги билан эмас, балки бинолардан нотўғри фойдаланиш туфайли юзага келади ва бунинг устига мадраса, масжидларда омборхоналар, гаражлар, ишлаб чиқариш корхоналарининг жойлаштирилиши уларнинг сақланишига зарар етказди.

Бу тасодифий эмас. Республикаимизда меъморий ёдгорликларни таъмирлаш ва консервациялаш тамойиллари етарлича яхши ишлаб чиқилмаган, бу ҳақда фақат Е.В. Михайловскийнинг ишлари «Меъморий ёдгорликларни таъмирлаш», тўплам кўринишидаги «Тарих ва маданият ёдгорликларини сақлаш, таъмирлаш ва тарғиб қилиш» каби назарий талқиқотлар эмас, балки чет эл тажрибалари, шу жумладан Москва, Санкт-Петербург, Киев, Ростов ва бошқа тарихий шаҳарлардаги ёдгорликларнинг тикланиши гувоҳлик беради.

Ўзбекистон замонавий шаҳарсозлигининг энг долзарб ижтимоий-иқтисодий ва бадий вазифаларидан бири, юзага келган шаҳарларни қайта тиклашда тарихий-меъморий меросни муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланишдан иборатдир. Бу қайта тиклаш тарихий бино ёки меъморий ёдгорлик алоҳида бўлакларини фақат физик сақлаб қолишни эмас, балки қайта тикланаётган муҳитга нисбатан ҳамма социал, техник, санитар-гигиеник ва эстетик талабларни сақлаган ҳолда уларни замонавий ҳаётга жалб қилишни ҳам назарда тутди.

Ёдгорликларни фақат жамият фаровонлиги учун фаол хизмат қилиши билангина яхши сақланиб қолишига эришиш мумкинлиги эътироф этилган, чунки ўз функциясини йўқотган иншоот маънавий ва физик жиҳатдан вайрон бўлади. Ўз моҳияти жиҳатидан меъморчилик фақат намоён қилиш объекти бўла олмайди - у инсон билан бевосита мулоқотни талаб қилади. Шунинг учун ёдгорликнинг илмий асосланган фойдаланишга мослаштириш усули, ўз тарихий ва бадий аҳамиятини йўқотмаган ҳолда унинг фаол ҳаётга эга бўлишига ёрдам берадиган йўللardan биридир.

Ёдгорликнинг узок сақланиши, демак тарихий ҳудуд, шаҳарнинг узок сақланиб қолиши, уларнинг такрорланмаслиги ва ўзига хослиги ёдгорликдан тўғри фойдаланилишига боғлиқ. Бу мураккаб муаммони ташкил қилувчи масалалар доираси жуда кенг - шаҳарнинг фазовий муҳитини бир бутун яхлитликда ташкил қилишдан бошлаб, ёдгорлик-бинолардан амалий фойдаланиш, улар ҳудудини ободонлаштиришни ташкил қилиш масалалари билан тугайди. Гап меъморчилик ёдгорликларидан фақат меъморий экспонат ва музейлар сифатида фойдаланиш ҳақида бораётгани йўқ- экспозиция ва музейлаштириш масалалари етарлича ўрганилган ва бу каби лойиҳалаштиришларда катта амалий тажриба тўпланган.

Ёдгорликлардан комплекс фойдаланишнинг илмий тамойиллари мавжуд эмас, бунинг натижасида ёдгорликлардан амалий ва бошқа вазифалар учун фойдаланиш, одатда, тасодифий характер касб этмоқда.

Республика шароитида меъморий меросдан оқилона фойдаланиш ва қайта тиклаш асосий ишлардан бири бўлиб қолмоқда: айнан, обидаларни қайта тиклаш ва улардан турли вазифаларда тўғри фойдаланиш ёдгорлик умрини узайтиришнинг асосий шarti бўлиб қолмоқда.

Архитектура тарихида ўтган давр шуни кўрсатадики, ўтмиш ёдгорликларидан фақат инсонга хизмат қилган нарсаларгина сақланади, исловариш ва гамсўрлик предмети бўлиб қолади.

Самарқанд ва Хива шаҳарларининг бош режалари лойиҳалари уларда асосан ёдгорликларга нисбатан кераклича аҳамиятнинг йўқлиги сабабли рад қилинган эди. Эндиликда кўришқона деб эълон қилинган "Ичан-Қала" Хива шаҳрининг узвий бир қисмидир. Қалъа деворлари атрофидан транспорт магистралининг ўтказилиши, шаҳарга олиб боровчи йўللарни химоясиз қилиб яланғочлаб қўйди, кўчалардаги бир томонлама йўналишни келтириб чиқарди. Ичан-Қала шаҳардан ажратиб қўйилган, унинг атрофида кўхаламзор зона яратиш қарори нотўғридир. Бу билан

шаҳарнинг яхлитлиги бузилган, кўриқхона зонасининг атроф муҳити йўқ қилинган бўларди.

Самарқанддаги машҳур меъморий ёдгорликлардан бири Гўри Амир макбараси ёнида қурилган 9 қаватли меҳмонхона биноси ёдгорлиқни кўришга ҳалақит беради, меъморий уйғунсизлик келтириб чиқаради. Хивада ҳам бу хатони амалга ошириш кўзда тутилган эди. Бухоронинг тасдиқланган бош режаси лойиҳаси ҳам бир қатор камчиликларга эга. Бухоронинг қадимий қисми кўриқхона ҳисобланади. Аммо, кўриқхонанинг ёдгорликлар яққа қолда сақланадиган алоҳида микрорайонларга бўлинишини кўзда тутган шаҳар кўриқхона қисмининг бундай ечимга йўл қўйиб бўлмайди.

Бухоро бош режаси лойиҳаси бўйича шу нарсани тушунса бўладикки, "...чамаси 1980 йилда, шаҳар қадимий қисмининг аҳолиси янги микрорайонларга кўчирилган, қолган паҳсалли турар жой бинолари эса ёмон аҳволга тушиб, секин-аста вайрон бўла бошлаган. Бунинг оқибатида кўриқхона ҳудуди тозалана бошлаган, ва қадимий шаҳарда, монументал меъморчиликнинг бир-биридан алоҳида турган қадимий ёдгорликларидан ташқари ҳеч нима қолмаган... кўриқхона, қадимий меъморчиликнинг алоҳида жойлашган ёдгорликларидан иборат майдонга айланган".

Самарқанд ва бошқа тарихий шаҳарларда ҳам аҳвол худди шундай. Бу кўнгилсиз далиллар қайта тиклашнинг энг катта муаммоларидан бирига айланиб, бутунги кунда кўриқхоналарни ташкил қилиш бўйича етарлича асослаб берилган лойиҳа ёки тавсиялар, кўриб чиқилган объектлар бўйича биноларни музейлаштиришга тегишли тавсиялар йўқлигидандир. Агар фақат Бухоро шаҳри ёдгорликларининг ҳозирги аҳвали кўриб чиқилса, шу нарса аён бўладикки, бинолар ва уларнинг атрофида муҳофаза ҳудудларини ташкил этиш бўйича энг шोшилиш чораларни кўриш зарур.

Талипч дарвозасининг таъмири тугалланган, шаҳарнинг қадимий деворлари қисман авария ҳолида; Чашма-Аюб макбара-масжидининг таъмири тугалланган; Нау ҳовузи кўриб чиқилган ва қўмилган; Волидан

Абдулазиз масжиди авария ҳолатида, Халифа Худайдод мажмуаси коникарсиз аҳволда; Абдуллахон мадрасаси қисман таъмирланган; Модарихон мадрасаси қисман таъмирланган; Арк деворлари қисман авария ҳолатида; Хазрати Имом ҳовузи бузилган; Калон минораси авария ҳолатида; Мир-Араб мадрасаси коникарсиз аҳволда, Турсунжон мадрасаси авария ҳолатида; Абдулазизхон мадрасаси коникарсиз аҳволда; Абдуллахон тими қисман таъмирланган; Саррафон ҳаммоми қисман тикланган; бошқа ёдгорликлар ҳолати ҳам худди шундай: карвон-саройлар, Мағоки Атторий масжиди, Аълам мадрасаси, Хўжа Калон масжидлари, Турки Жанди махбараси, Истеъзо мадрасаси; гузар масжидлари ва бошқалар.

Бу фақат мавжуд аҳволнинг қисқача шарҳи. Ўзбекистоннинг бошқа тарихий шаҳарларидаги ёдгорликлар аҳвали ва улардан фойдаланиш масалалари ҳам бундан яхши ҳолатда эмас. Ҳақиқатда эса, ёдгорликларни илмий асосда фойдаланишга мослаштириш уларни тезда таъмирлашга қандай ёрдам берса, уларни етарлича кенг қўламда шаҳар ҳаётига киритишга ҳам шунчалик ёрдам берган бўларди. Бу ерда ёдгорликлардан музей, кўргазма заллари, маданий-маърифий ва маъмурий бинолар, хизмат кўрсатиш корхоналари, туризм ва дам олиш жойлари сифатида фойдаланиш мумкинлигини айтиб ўтиш жонзир.

Бизнинг республикамиз шароитида меъморий ёдгорликлардан маданий-маърифий ва сайёҳлик мақсадларида фойдаланишни, шунингдек, кўриқхона ва шаҳарлар тарихий ядросини ташкил қилиш тажрибасини бемалол қўллаш мумкин.

Тарихий шаҳарлар марказларини қайта тиклаш муаммоси тўхтовсиз ва табиий жараён, ҳар бир босқич, асосан, қуйидаги вазиятларга олиб келадиган янги талабларни илгари суради:

- шаҳар турар жой муҳитини тубдан яхшилаш, турар жой муаммосини ҳал этиш;

- хизмат кўрсатиш корхона ва муассасаларни, жамоат бинолари номенклатурасини кўпайтириш;
- хизмат кўрсатиш марказларини, аҳоли эҳтиёжини қондира оладиган ўзаро боғланган режавий тизимга айлантириш;
- меъморий ёдгорликларни сақлаш, қайта тиклаш, таъмирлаш, улардан кенг фойдаланган ҳолда замонавий қурилишларга қўшиш;
- шаҳар магистраллари ва марказга туташувчи кўчаларни қайта қуриш;
- транспорт ва пиёдалар йўлларини бир-биридан ажраттиш;
- муҳандислик ободончилиги тизимларини қайта тиклаш;
- аҳолининг маънавий ва санитария - гигиеник шароитини яхшилаш.

2.3. Ўзбекистонда архитектура ёдгорликларини қайта тиклаш ва замонавий мақсадларда фойдаланиш тажрибалари

Ўзбекистоннинг архитектура мажмуа(ансамбл)лари таркибига кўплаб энэраттоҳ иншоотлар киради. Бундай ёдгорликлардан энг машхури Самарканддаги ҳозирда йўқ бўлиб кетган меъморий мажмуанинг таркибий қисми ҳисобланган Гўри Амир мақбарасидир. У Амир Темурнинг набираси бўлган Муҳаммад Султон хонақоси ва мадрасани бирлаштирувчи ҳовли ўюнда жойлашган. Гўри Амир ҳозирги вақтда меъморнал музей сифатида фаолият кўрсатмоқда.

Мажмуа яратишда энг кенг тарқалган композицион усул, бу тарҳий ўқда икки бинони бир-бирига қаратиб қарама-қарши жойлаштириш, яъни “қўш” усулидир. Бинолар бир-бирини деярли қайтаради, уларнинг фасадлари баланд пештоқлар билан бойитилган, улар ўз пластика ва композицияси бўйича турлича бўлсада, пропорцияларининг аниқлиги, шакл ва безакларининг мувозанатликлги билан ҳолит турқумдаги бинолар кўринишини олган.

Майдонни ташкиллатиришдаги яна бир характерли композициявий усул, бу бинолар (энэраттоҳлар, жамоат бинолари ва шу кабилар)ни бир-бирига жуфт тарзда параллел ўқларда жойлашган бинолар билан ҳосил

бўлган очик бўшлик майдон киради. Масалан, бундай жуфт композициявий усулда қурилган бинолар туркуми Самарқанддаги Шохи Зинда мажмуаларида намоён бўлади.

Самарқанд савдо кўчаларининг кесилишувинда ҳосил бўлган ва гумбазли бино «чорсу» билан белгиланган майдон бўшлиғи ва учта улкан мадраса биносидан ташкил топган Регистон мажмуаси дунёга машҳурдир. Ушбу мажмуа асосчиси машҳур саркарда ва олим Мирзо Улугбекдир. Мажмуадаги илк мадраса 1417 йилда қурилган. Ҳозирги вақтда Регистон майдони мажмуаси бинолари меъморий ва мемориал музейлар сифатида фаолият кўрсатаётти.

Бухородаги Лаби Ҳовуз ёнидаги бинолар мажмуаси (хонақоҳ ва Нодир Девон Беги мадрасаси, 1622-1629 йиллар) композицияси ҳам шундай услубда қурилган. 1578-1579 йилларда қурилган Кўкалдош мадрасаси ўзининг бош тарзи билан майдонга қаратилган. Майдон марказида ҳовузнинг ўрнатилиши мажмуанинг ўзига хос фазилати ҳисобланади. Ҳовуз, мажмуанинг муҳим композициявий элементи бўлиб, унга дабдаба ва гўзаллик бағишлайди. Мажмуа икки параллел кўча билан чегараланган майдонда жойлашган ва ўз таркибига ҳовуз, мадраса ва хонақоҳни олади. Нодир Девон Беги мадрасаси бу орда илгаридан мавжуд бўлган қарвон-сарой биносини қайта тиклаш орқали яратилганлиги учун мадраса биносининг анъанавий турига қирмайдди (ундаги бурчак хоналарининг тепаси гумбазли эмас).

Ҳозирги пайтда Лаби Ҳовуз майдонида ҳовуз билан ёнма-ён, ёзги майдонли чойхона ташкил қилинган Кўкалдош мадрасасидан экскурсия базаси сифатида фойдаланиляпти, Нодир Девон Беги мадрасасида таъмир ишлари олиб бориляпти, Нодир Девон Беги хонақоси дин ва атензм музейи бўлиб хизмат қилмоқда. Мажмуаларни яратишнинг «Кўш» услуби, яъни (биноларнинг бўйлама ва кўндаланг ўқларда жойлаштирилиши, шунингдек, Бухородаги Калон масжиди мажмуасида ҳам қўлланилган. Бунда Калон масжиди ва Мирн Араб мадрасаси (1535 й.) бир ўқда бир-

бирига қарата жойлаштирилган. Мадрасанинг бош тарзи бурчак гумбазлари билан мувозанатлаштирилган баланд кўтарилган пештоқда эга.

Композиция масжид бурчаги олдида жойлашган, ўта бой безатилган ва мажмуанинг баланд акценти бўлган XI аср Калон миңораси билан яқунланган. Ҳозирги вақтда Калон масжиди сайёҳлар учун намоён қилинадиган объект, Мири Араб мадрасаси ётоқхонали диний мактаб сифатида қўлланилган. Худди шу композициявий усуллар Бухоронинг бошқа кўп меъморчилик ёдгорликлари учун ҳам характерлидир: Модарихон мадрасаси (1566-77йй.) Абдуллахон мадрасаси (1588-90 йй.). Уларнинг тарзлари ва мажмуалар майдонининг умумий композицияси юқорида келтирилган намуналарга ўхшашидир.

Ҳаммага маълумки, Бухоро ва Самарқанд мажмуаларининг бирортасида уларни яратган меъморларнинг дастлабки гоёлари сақланмаган, аммо асрлар давомида олиб борилган қурилишлар, анъанавий композицион усулларнинг изчиллиги ва ривожини ўзининг бош қондаси сифатида сақлаб келган.

Юқорида санаб ўтилган намуналарда биз маҳобатли меъморий мажмуалар ва биноларни кўрдик, лекин республикада кичикроқ мажмуалар ҳам бор. Самарқанддаги Хўжа Аҳрор ва Хўжа Абди-Дарун мақбаралари олдидаги кичик бинолар мажмуалари, бу ердаги мақбара, масжид ва кичик мадраса бинолари ички ҳовли атрофида жойлашган, ўлчамлари жиҳатидан каттагина бўлган ва дарактлар билан ўралган ҳовуз эса ушбу фазовий композициянинг маркази бўлиб хизмат қилади. Бу каби мажмуалар қандайдир берк (маҳдуд) кўринишда ва уларнинг шаҳар меъморий композициясига таъсири деворлардан кўтарилиб турувчи алоҳида гумбаз ва миңоралар билан чекланади.

Ўзбекистоннинг тарихий шаҳарларида, одатдагидек, ҳам гишт ёки синчлардан қурилган, бой қилиб безатилган ёғоч деталларга эга бўлган гузар масжидлари кўп. Миңоралар ва кўпгина майдончалар билан ўралган ҳовузлар уларнинг доимий хос бўлган белгиларидир. Бундай содда, лекин

шинам, ўз микроклиматига эга бўлган соя-салқин мажмуалар қаторига Хўжа-Зайнитдин масжид-хонақоси, Болоҳовуз, Баланд ва бошқа масжидларни мисол қилиб кўрсатиш мумкин.

Бухоро яқинидаги Чор Бақр мажмуаси (XVI-XVII а.а.) ҳам жуда қизиқарли усулда қурилган бўлиб, у хонақо ва Абдуллаҳон масжиди бинолари, композиция ва ҳажми жиҳатидан турлича бўлган хужралардан ташкил топган. Мажмуанинг ҳажмий таркибини мувозанатда тутадиган минора, мажмуанинг ажралиб турувчи белгиси бўлиб хизмат қилади. Мажмуа, унинг вазифасини намоён қилиб турадиган берк, ажратилган майдонга эга. Бундай шаҳарсозлик ва композициявий усуллар ўтмиш меъморлари томонидан кўп қўлланилган ва турлича ўзгартирилган. Ҳозирги вақтда бу мажмуалар қайта тикланиб таъмирланган.

Бу усулларнинг яна бир турини Бухоро яқинидаги Баҳовуддин мажмуаси намоён қилади. Мажмуа ассиметрих тарҳи билан ажралиб туради, у вазифаси жиҳатидан турлича бўлган бинолардан иборат. Ховузли ички ҳовлида «аалиё» мазори жойлашган, ҳовлини масжидлар, макбара бинолари ўраб туради ва мазордан мажмуани ажратиб турувчи деворлар билан чегараланган. Мажмуага қарвон-сарой биноси, минорали масжид, кенг ховузли катта боғ қиради. Ҳозирги вақтда мажмуа қайта тикланиб таъмирланган.

Хива архитектура ёдгорликлари ҳам хушманзара гуруҳларни ташкил қилади, соя-салқин, очик ва ёпиқ майдонларнинг алмашинуши билан ўйлаб топилган манзара ёрдамида шаҳарнинг бадний кўриниши бойитилган. Ёдгорлик биноларнинг кўпи аниқ ифодаланган амалий вазифага эга ва улар катта тарихий савдо шаҳрининг қадимий ҳаётини намоён қилиб турибди. Шаҳардаги ва шаҳар атрофидаги мажмуаларнинг барчаси композициявий усуллари бўйича бир хил, бир бутун ва меъморий шаклларнинг турли-туманлигида яхлит меъморий кўринишни ташкил қилади.

Ўрта Осиё шаҳарлари, бир бутунлиқда, мураккаб система ҳисобланади, улар вақт ва функционал омиллари жиҳатидан турлича. Бу

шаҳарларнинг ўзига хос хусусияти кўчаларнинг бурилиш ҳаракати, текис ва гумбазли қурилишларнинг контрастида, шаҳар силуетида қад ростлаган минораларда ўз аксини топган.

Келтирилган қисқача тарихий шарҳ, Марказий Осиё шаҳарлари тузилишининг шаҳарсозлик усуллари ҳақида ёрқин тасаввур ҳосил қилади. Шаҳар қурилиши тизимида бино ва мажмуалар асосий турларининг аҳамиятини аниқлаш учун зарур тураржой меъморчилигини алоҳида қайд этиш керак. Кам қаватли «гиламанусха» қурилиш фақат шаҳар асосини ташкил этибгина қолмай, юқоридаги маҳобатли мажмуаларнинг табиий фони сифатида ҳам ажралмас қисми бўлиб хизмат қилади.

Ўзбекистоннинг тарихий мажмуалари ва ёдгорликларининг ўзига хослиги, бир томондан, аниқ ҳаёт тарзи ва жамият муносабатлари, анъаналари, юксак ривожланган бадий ва қурилиш маданияти билан ва бошқа томондан, шаҳарсозлик усуллари, тураржой биноларининг ўзига хослигини, безагини келтириб чиқарадиган шакл тузилишига таъсир этувчи географик муҳитнинг табиий иқлим хусусиятлари туфайли юзага келган. Меъморий обидалардаги ўзига хосликнинг шаклланишига халқнинг турмуш ва эстетик тарзи ҳам таъсир кўрсатади.

Республикаимиз минтақасида жойлашган замонавий қурилишлар каби тарихий мажмуаларнинг ҳам шаклланишини кўп ҳолатдан белгилаб берувчи бу иссиқ иқлимли шаҳарлардир. Масалан, шинам микроиқлимни юзага келтирувчи ёпиқ ҳовлилар атрофида жойлашган мадрасалардан ташкил топган Самарқанддаги Ретистон мажмуаси, Ўзбекистон тураржой меъморчилигида мураккаб табиий-иқлим шароитларида асрлар давомида юзага келган тажрибалар мужассамланган, меъморий ёдгорликлари эса ўзига хос типологияга эга; айвонли турар жой биноларидан ташқари, саройлар, расталар-чорсу, тоқи, тимлар, қарвон-сарой ва работлар, ҳаммомлар, расадхоналар, масжидлар, хонақоҳ ва мадрасалар сақланиб қолган.

Замонавий режавий усулларидан фойдаланишга мослаштиришни лойиҳалашда ёдгорлик асосий конструкциялар системасини сақлашни ёдда tutиш зарур. Фойдаланишга мослаштириш тарих кўрсатганидек вақтинчалик ҳолат. Шундай экан, бино асосий конструкцияларини (куч кўтарувчи деворлар, том ва шу кабилар) ўзгартиришдан сақланиб, бинонинг кейинги фаолияти учун сақлаш мумкин. Янги режада конструктив системасининг жиддий ўзгаришини талаб қилган ҳолда, бундай ечимни шубҳасиз, асоссиз деб топилади.

Ҳал қилишда алоҳида мақомни талаб қилувчи мослаштиришнинг мураккаб масалаларидан бири зиёратгоҳ иншоотларининг (масжид, мадраса, хонақоҳ ва шу кабилар) замонавий мақсадлар учун мослаштирилишидир.

Бундай иншоотларнинг ҳажмий-фазовий тузилиши ва кўп асрлар давомида халқнинг ибодат жойи, халқ меъморчилигини ижоди бўлганлиги уларнинг кейинги фаолиятига алоҳида таъсир кўрсатади (ўтмишдаёқ, “масжид-меъморчилик ёдгорлиги” тушунчаларининг фарқланиши йўқ бўлганлиги сабабли халқ усталари - меъморларнинг кўплаб сара асарлари бузиб ташланди), буларнинг ҳаммаси бу турдаги иншоотлардан факат музей типигадаги муассасалар сифатида фойдаланиш имконини беради (турли маъзудаги тарих музейлари, этнография, меъморчилик, бадий музейлар).

Ҳамма айтилганларни умумлаштириб, шунинг таъкидлаш мумкинки, иншоот-меъморчилик ёдгорлигининг янги функционал вазифасини танлашга қуйидаги омиллар таъсир кўрсатади:

- ёдгорлик классификацион гуруҳи;
- иншоот тарихий-меъморий биографияси;
- ёдгорлиқни таъмирлаш лойиҳаси маълумотлари;
- янги функционал вазифанинг берилган варианты иқтисодий мақсадга мувофиқлиги;

- шаҳар, район системасида фойдаланишга мослаштиришнинг эстетик мақсадга мувофиқлиги;

- хом ашё базаси ва коммуникацияларнинг борлиги;

- мўлжалланган тематика.

Бундан ташқари, лойиҳалаш тажрибаси кўрсатганидек, хоналар юзаларининг ҳозирда амалдаги меъёр ва қондаларидан фойдаланиш катта қийинчилик туғдиради. Меъморий ёдгорликларни янги вазифалар учун мослаштиришни лойиҳалашда меъёрларда баъзи (катталаштиришга қанча бўлса, кичиклаштиришга ҳам шунча) тузатишлар бўлиши эҳтимол. Бунинг ўринлилигини бинонинг сақланиб қолган планировка тузилиши кўрсатади. Меъморий меросдан фойдаланиш усулларини қуйидагича гуруҳлаш мумкин:

- меъморий ёдгорликларни консервация қилиш ва таъмирлаш усули, уларнинг меъморий экспонат сифатида фойдаланилиши. Ўтган давларлар маданиятининг моддий талқини сифатида маълум гоҳий-тарбиявий кучга эга бўлган меъморий ёдгорликларнинг сақланиш талабларини қондиради.

- меъморий ёдгорлик-бинолардан музей муассасалари сифатида фойдаланиш, бу бинолар сақланишида юқубий аҳс этади;

- меъморий ёдгорликлардан амалий мақсадларда фойдаланиш. Бу усул иншоотларнинг сақланиши ва уларнинг жамият манфаъатиға фаол хизмат қилиш талабларини қондиради;

- эски меъморий шаклларни ва хоналарни безатишни қўлаган ҳолда янги иншоотлар яратиш усули. Бундай иншоотлар кўпинча таъсирчан хусусиятға эға бўлади ва махсус тадқиқот предмети бўлиши мумкин.

Бу билан мувофиқликда меъморий ёдгорликларни янги вазифалар учун мослаштиришни лойиҳалашнинг қуйидаги услубияти тақлиф этилади:

- ҳар қандай турдаги мослаштиришға асосий талаб, меъморий ёдгорликни максимал сақлаб қолиш бўлиши керак;

- ҳар бир аниқ меъморий ёдгорликни мослаштиришга индивидуал ёндашув;

- меъморий ёдгорликнинг шаклланиш тарихини ўрганиш, иншоот ривожининг меъморий-бадиий жиҳатдан характерли бўлган давридаги дастлабки мақсад ва вазифаларни аниқлаш;

- иншоотнинг тарихан шаклланган ва янги вазифаларини максимал яқинлаштириш;

- ёдгорликнинг меъморий, планировка ва декоратив ечимининг (тектоник система, ёдгорлик мансуб бўлган маълум меъморий мактабнинг характерли кирралари, планировка, композицион қурилишнинг асосий ва иккинчи даражали қондалари, ядро ва композициянинг асосий ўқлари, ритмик қурилиш, чизикли характеристика) хусусиятларини ўрганиш;

- меъморий ёдгорликнинг янги вазифалар учун фойдаланишга мослаштирилишини лойиҳалашда унинг хусусиятларини аниқлаш ва намоён қилиш;

- фойдаланишга мослаштиришни иқтисодий ва эстетик асослаш (район, шаҳар миқёсида);

- ҳамма фойдаланишга мослаштирилаётган иншоотлар-меъморий ёдгорликларнинг юқори даражадаги шинамплингини яратиш, тарихий биноларда интерьерларни яратиш учун лойиҳалашнинг замонавий қондаларини қўллаш (технологиклик, шинамплилик, функционал зоналаштириш);

- фойдаланишга мослаштирилаётган меъморий ёдгорликларда интерьерлар ранг ечимида регионаллик қондаларини ва уларнинг тематик ташкил қилиш қондаларини сақлаш;

- интерьерни тарихий аниқ қайта тиклаш;

- интерьерларни лойиҳалашнинг замонавий қондаларини қўллаш, ўз навбатида улар ихси турга бўлинади:

- контраст ечим;

- нюанс ечим, фойдаланишга мослаштирилаётган меъморий ёдгорлик интерьерларини лойиҳалашда уни маъқул кўриш лозим.

- ёдгорликлар тарихий-меъморий биографияси, уларнинг дастлабки ва етакчи вазифасини, бино планировка тузилиши ва безак ечимини аниқлаш;

- муҳофаза зонаси, ёдгорлик атрофидаги қурилишларни қатъий тартибга солиш зонаси чегараларини аниқлаган ҳолда сақланишини таъминлашга ва компенсацион қурилиш масалаларини киритган ҳолда тарихий-меъморий меросдан рационал фойдаланишга йўналтирилган шаҳарсозлик тадбирлари системаларини ишлаб чиқиш зарур.

Зиёратгоҳ биноларга масжидлар, миноралар, мадраса, хонақо ва макбаралар киради. Бу биноларнинг ҳар қайси Еуропа меъморчилигида учрамайдиган ўз такрорланмас ҳажмий-фазовий ва меъморий-режавий тузилишига эга.

Қурилиш , техникаси даражаси ва маҳаллий қурилиш материалларининг ўзига хослиги ҳам миллий анъаналарнинг характерларини аниқлашда катта роль ўйнайди.

Оммавий биноларнинг бундай турларини: тураржой бинолари, зиёратгоҳлар, жамоат ва муҳандислик иншоотларини қуришда аввалгидек, асрлар амалиётида текширилган иқтисодий самарали, етарлича мустаҳкам бўлган, жазирамада салқин берувчи, кишининг совуқларидан сақловчи хом гишт, лой-синч, пахса (лойли) деворлар ва текис, лой-сомон сувоқли деворлар, устунли-тўсимли қурилмалар қўлланилган.

Шарқ меъморчилиги ҳақида гапирар эканмиз, икки техник тизимни: текис (таянч, устунга эга бўлган) ва равоқли томларни ажратиб кўрсатиш лозим. Меъморчиликда, катта ҳажмдаги қурилишларнинг асосий хом шёси бўлган пишиқ гиштли тақомиллашган конструкциялар ишлаб чиқилган. Юксак технологик сифатларга эга бўлган лаборатория текшируви шуни кўрсатадики, пишиқ гишт юксак замонавий мустаҳкамлик шартларига жавоб беради.

Бундан ташқари, қурилиш ва халқ меъморчилигида, соғ тупроқдан қўлда ясалган қурилиш материаллари (гувала), лой деворлар (пахса), хом гипс қадимги қурилиш техникасини ташқил қилган материаллар қўлланилган. Соғ тупроқ (лойд, хож) бириктирувчи қоринма сифатида ҳам хизмат қилган.

Ўзбекистон тарихий шаҳар бош режаларини ишлаб чиқиш энг аввало, маданият ёдгорликларига ғамқўрлик қилишдир. Тарихий шаҳар ядросини, марказий майдонларни сақлаш ва қайта тиклашда уч асосий муаммо ажратиб кўрсатилади:

- майдон композицияси ҳолатининг ўрни ва аҳамиятини сақлаш;
- турар жой майдонларини қайта тиклаш ва тақомиллаштириш;
- кўча тармоғини шаҳар талабларига мослаштириш;

Ташкил топган шаҳар структуравий элементларини маъмурий ва жамоат биноларини ўз ичига олган маъмурий ҳудудлар, савдо қорхоналари ва томошагоҳ жойлар, меъморий ёдгорликлар ва уларнинг қўриқхонаси шаҳар функционал зоналашуви асосини белгилаб беради.

Ёдгорликлар - шаҳарларни қайта тиклашда қатор шаҳарсозлик, меъморчилик, бадий ва ижтимоий-иқтисодий вазифалар ҳал этилади. Тарихий шаҳарларни реконструкциялашда аниқ функционал зоналаштиришни таъминлаш асосий вазифа ҳисобланади, қўриқхона зоналаридан транспорт олиб ташланади, чунки шаҳар транспортларининг меъморчилик ёдгорликларига таъсири ва уларни вайрон қилиши ҳаммага маълум. Шаҳарларнинг тарихан ташкил топган структураси ва уларнинг меъморий-бадий кифосини сақлаш мақсадидаги ёдгорлик ва маъмуларнинг фаоллият кўрсатиши ва идрок қилиниши учун яхши шароитларни таъминлаш керак бўлган қўриқхоналар ташкил қилинади. Қайта тиклаш ва янгитдан яратилувчи қурилишлар муаммосини қўшғи ҳолда тарихий-меъморий меросни сақлаш ва ундан фойдаланишни таъминлашга қаратилган шаҳарсозлик тадбирларининг тизимини яратиб талаб этилади.

2.4. Ёлгорликларин таъмирлаш, қайта тиклаш ва фойдаланишга мослаштириш лойиҳаларининг асосий йўналишлари

Таъмирлаш лойиҳасининг оддий лойиҳадан асосий фарқи шундаки, унинг негизини эркин ижод эмас, балки аниқ тадқиқ ташкил қилади. Шунинг учун ҳам бу лойиҳа илмий характерга эга.

Лойиҳанинг таркибий қисми - қабул қилинган ечимни асослашдир. Таъмирлаш лойиҳаси ҳажмий жиҳатдан оддий лойиҳадан катта бўлади. Таъмирлаш бошлангунга қадар аксари тўла ишланган лойиҳа қилиб бўлмайди.

Дастлаб таъмирлашнинг мусаввада (эскиз) лойиҳаси ишланади. Кейинги босқичда лойиҳа мукаммалроқ бажарилади. Якка босқичли лойиҳа аввал таъмирланган, кичикроқ обидаларда ишлатилади. Мусаввада лойиҳасида таъмирлаш услубияти, кейинги катламларга муносабат, қўшимчалар киритиш, бинодан янгича фойдаланиш билан боғлиқ масалалар ҳал этилади. Лойиҳа таъмирлашдан олдин бажарилмайди, балки таъмирлашнинг ҳамроҳи бўлади. Таъмир ишланган лойиҳадан баъзан анча фарқланади. Шунинг учун ҳам учинчи босқич - ҳисобот зарурати туғилади. Унда ҳамма тадқиқ ва таъмир акс этади. Лойиҳа буюрувчи билан муҳокама қилинади. Бундай идоралар билан лойиҳалаш топшириғи ва янги мақсадга мувофиқлаштириш ҳам келишилади. Бу ишга илмий жамоатчилик ҳам тортилади.

Таъмирлашнинг мусаввада лойиҳасини ишлаб чиқиш жараёнида тадқиқот бўлиmlари етарли даражада яхлит ҳолатни бермаганлиги сабабли мусаввада матнида икки нарсa ёритилиши керак: 1 - обиданинг ҳозирги ҳолати, дастлабки ва кейинги катламлари; 2 - обиданинг қайси қисmlарини илмий жиҳатдан тасдиқланиб таъмирлаш мумкинлиги. Обиданинг турли даврларга мансублигини кўрсатиш учун тарҳда, қирқимда, тарзда картограммалар берилади.

Иькониёт доирасида дастлабки ва кейинги ҳолатларнинг таъмир чизмалари берилади. Кўп ҳолларда илмий жиҳатдан тасдиғи топилмаган

қисмлар ахлитлик учун соддалаштирилган ҳолда бўлсада тикланади. Лойиҳада илмий тасдиқланган ва тасдиқланмаган қисмлари ажратилиши керак. Мусаввада лойиҳасида қабул қилинган ечимларнинг сабабларини исботлаб бериш керак. Бунинг учун обиданинг тарихий ва бадний аҳамияти, кейинги қатламларнинг қиймати, уларнинг қайсилари обидага бадий салбий таъсир кўрсатиши баён этилади.

Лойиҳада таъмирдан сўнги ҳолатни кўрсатиш билан киёвланилмайди, балки бажариладиган ишлар ҳам кўрсатилади. Бу ишлар кўпроқ чизгилар қаторлари (штрихлар) ёрдамида кўрсатилади. Лойиҳада асосий ўлчамлар ва баландлик кўрсатилади, ундан ташқари чизикли масштаб кўрсатилиши шарт. Тикланадиган қисмларда эса улар батафсил кўрсатилади. Мусаввада лойиҳасида обидани мустаҳкамлаш чоралари ҳам кўрсатилади. Кейинчалик уларга таъниб махсус муҳандисона мустаҳкамлаш лойиҳаси ишланади. Лойиҳага қуйидагилар илова қилинади:

- тарихий маълумот,
- меъморий - археологик ўлчовлар тўплами;
- археологик қазилма ва қоламалар ҳисоботи;
- муҳандисона хулоса (конструкцияси, бузилиш жараёнининг ўтиши ва унинг сабаблари);
- нақшлар ва деворий суратлар тўғрисидаги хулоса, намуналарнинг лаборатория анализи ва керак бўлганда бошқа материаллар.

Таъмир ҳажми мусаввада лойиҳасида тўла аниқлана олинмаслиги сабабли унда смета ҳужжатлари дастлабки смета -молиявий ҳисобот (сметно - финансовый расчёт) тарихида ишлаб чиқилади. Мукамал смета эса кейин қилинади.

Таъмирлашнинг ишчи лойиҳаси обиданинг таъмирлаш давомида ўзгаришга учрамайдиган қисмлари учунгина қилинади. Таъмир жараёнида ишчи лойиҳа ҳам ўзгариши мумкин. Бу тўғрида чизмаларда махсус илова

берилиши керак. Керакли жойларда иш бажарилиши учун координата системасида олинган махсус таянч нукталар танланади.

Янгидан куриладиган қисмлар учун эса оддий лойиҳадаги чизмалар бажарилади ва муҳандислик ишланмалари бажарилади. Тадқиқотдан фойдаланиб технологик тавсиялар берилади.

Лойиҳанинг қисмлари шундай ўзаро боғланган бўлиши керакки, таъмир ишлари обидага путур етказмасин. Бу таъмир ишини тапшиқ қилиш аҳамиятини оширади. Унда қуйидагилар алоҳида эътиборга лойиқдир, жумладан:

- ишнинг кетма - кетлиги;
- тадқиқни давом этиш зарурлиги;
- конструкцияларни вақтинчалик тутиб туриши;
- таъмирланмайдиган жойларни сақлаш.

Лойиҳанинг айрим қисмларини бошқа мутахассислар (конструкторлар, технологлар, рассомлар) бажариши мумкин. Бош лойиҳачи эса уларнинг ишларини ўзаро мувофиқлаштиради.

Маслаштириш лойиҳаси. Одатда таъмирлаш ва мослаштириш лойиҳалари бирга ишланади. Хоналарнинг янги функциялари белгиланади. Умумий режалаш иши бажарилади. Имконият доирасида тўсиқ девор, зина, хожатхона, ёрдамчи хоналарнинг ўринлари белгиланади. Янги дераза ёки эшик очиш таъйинланади. Бунда биринчи навбатда обидани сақлаш мақсади устун туради. Дераза, эшик очиш обидага катта путур етказмасда, бунинг учун давлат идораларидан махсус рухсатнома олинади.

Тарихий обиданинг лойиҳасини мутахассис таъмиршунослар санъатшунослар билан келишган ҳолда бажаришади; асосан қуйидаги чизма ва ҳужжатлардан: беконинг меъморий - режавий ечими (унда тарҳи, тарзи, ички кўриниши, қирақими, қурилушлари, технологик схемаси, жиҳозлари, безаклари, мебелировкаси, сунъий ёруғлантирилиш чизмалари кўрсатилган бўлади), ёлгорлик ҳудудини ободонлаштириш лойиҳаси (бош режа, муҳандислик тармоқлари ва жиҳозлари, мўъжаз меъморий шакллар,

кўхаламзорлаштириш), смета - молна ҳисоблари ва биёни мослаштириш жараёнидаги ишларни ташкиллаштириш лойиҳасидан иборат бўлади.

Обидани фойдаланишга мослаштириш лойиҳасини бошлашдан олдин, одатда, қуйидаги ҳолатлар аниқланиб олинади. Биз юқорида меъморий ёдгорликларни амалда фойдаланишга мослаштириш таснифини калтирган эдик. Мазкур ёдгорлик ўша таснифнинг қайси гуруҳига кириши белгиланб олинади. Бу эса ушбу ёдгорликни қайси хизмат соҳасига мослаштиришнинг тўғри аниқлашга ёрдам беради.

Ёдгорлик ҳақидаги тарихий - меъморий маълумотлар етарлича аниқланмаган бўлса, обидани меъморий - археологик ўлчаш ишлари бажарилиб ёдгорлик ҳақидаги тарихий - меъморий "таржиман ҳол" тузиб чиқиладиги, бу ўз навбатида обиданинг шаклланиш тарихи, дастлабки функцияси, унинг режавий - композициявий ва конструктив хусусиятлари, шаклланишдаги бошланғич ва сўнгги ўзгаришлар ва, ниҳоят, унинг бадний моҳияти ва бошқа барча тегишли маълумотларни ўз ичига олади.

Юқорида айтиб ўтилган барча маълумотларни ҳамда янги хизмат турига бўлган ижтимоий заруриятни эътиборга олган ҳолда обида учун янги функция танланиб бўлингач, уни фойдаланишга мослаштириш лойиҳаси одатдаги таркибда, яъни:

- бош режа, худудни ободонлаштириш лойиҳаси;
- ёдгорликнинг меъморий - режавий ечими;
- биёнинг ички кўринишларига оид чизмалар тузилади.

Бош режа ва ёдгорлик худудини ободонлаштириш лойиҳасини ишлаб чиқишда ушбу биёнинг ҳажм тузилиши ва умумий кўриниши (силуэти), ёдгорликнинг атроф муҳит билан алоқадорлиги, атроф муҳитдаги бинолар орасидаги масофа, ёдгорликни кўриқлаш ва томоша қилиш зоналарининг ўлчамлари эътиборга олинади, худудни ободонлаштириш ва кўхаламзорлаштириш, муҳандислик жиҳозларини ўрнатиш ва жойлаштириш, ёдгорликни кечки ёруғлаштириш масалалари ҳам ҳал қилиниши керак.

Ёдгорликни янги функцияга мослаштиришнинг меъморий - режавий ечими, одатда, замонавий хизмат турларини ташкил қилишдаги ҳозирги қурилиш меъёрлари ва қоидаларини эътиборга олган ҳолда, олиб бориладиган, асосий меъзон ёдгорликдаги мавжуд режавий ва конструктив тузилишини сақлаб қолишга қаратилиши керак.

Ёдгорликдаги янги функцияга мослаштирилаётган хоналарнинг ички кўринишлари - интерьерларини ишлаб чиқиш алоҳида муҳим вазифа ҳисобланиб, бунда танланган услуб ёдгорликнинг тарихий ва бадий жиҳатларда ўзида мужассамлаштириши лозим. Шу билан ёдгорлик хоналарининг ички кўринишларини лойиҳалаш қуйидаги услубларда олиб борилиши мақсадга мувофиқдир:

а) айнан тарихийликни тиклаш, бу услуб ёдгорлик бунёд этилган даврга хос барча буюм ва ускуналар ёки уларнинг нусхаларини интерьерда қўллаш, жойлаштириш ва аънавий жиҳозлаш тартибига амал қилишдан иборатдир. Бунда тегишли адабиёт билан танишишга, музейда ишлаш, архив манбаларига мурожаат қилишга тўғри келади;

б) кескин фарқ бериш (контраст) услуби, бунда ёдгорликдаги мавжуд интерьер шакллари ўрганиб чиқилиб, хона мебеллари ва жиҳозларини бутунлай бошқа тартибларда, қадимий ва янгилик орасидаги уйғунлик муносабатларини, янгилик шакллари бўрттириш тартибидан келиб чиқилади;

с) нозик фарқлаш (нюанс) ёки яқинлаштириш услуби, бу услуб ҳам ёдгорлик хоналари ва уларнинг композициявий тузилишини ўрганиш, ёдгорликдаги мавжуд илғор аънаваларни ривожлантиришга асосланади, ушбу аънаваларни таққин қилиш, мебел ва хона жиҳозларини аънавий шаклларда, янги функцияларга мос тартибда қўллашдан иборат.

Ҳар бир меъморий обида ўзига хос қайтарилмас шаклларда ишланган. Шунинг учун ҳам ёдгорликларнинг интерьерларини ишлашда маълум бир қолип - шаблонга бўйсунтириш мумкин эмас. Чунки хоналарни ҳар сафар муайян функцияларга мослаштириш талаб қилинадики, барча

ишлар шу функция мазмунидан келиб чиқилади. Шу билан муайян бир ёдгорликни маълум бир хизмат соҳасига мослаштирилар экан, демек бу муҳим ишга муайян, хусусий ёндошув талаб қилинади.

Мослаштириш лойиҳасида умумий режадан ташқари хоналарни жиҳозлаш, шаффоф тўсиқлар ўрнатиш каби масалалар ҳам кўрилади. Конструктив муаммолар ҳал этилади. Масалан, аввал юк оғирлиги тушмаган жойларга янги вазиятда юк тушиши муаммоси. Ёнғинга қарши тадбирлар белгиланади. Обиданинг муҳандислик - техникавий жиҳозлари обидани янги мақсадларда фойдаланишни кўзда тутибгина қолмай, шу билан бирга уни сақлайди ҳам.

Муҳандислик тармоғини лойиҳалашда кўп ўзига ҳосликлар мавжуд. Шунга кўра бу ишда таъмирчи - меъмор иштироки шартдир.

Таъмирлаш лойиҳасини амалга ошириш.

Таъмир жараёнининг хусусиятлари, унинг кўринишидан келиб чиқади. Таъмир обидани очиб тиклашдир: баъзан таъмирлаш тўхтатилиб обида янгитдан тадқиқ қилинади. Янги очилган маълумотлар таъмир лойиҳасини қайтадан ишлашга мажбур қилиши мумкин. Иш қимматлашади ва секинлашади. Нақш ёки сурат очилса, уларни сақлаш учун махсус тадбирлар кўриш зарурати туғилади.

Таъмирлаш асосан қўлда бажарилиши лозим. Унга камёб ҳунарманд - мутахассислар жалб қилинади: масалан, ёғоч ўймакорларни, наққошларни ва ҳ.к. Таъмирлашда қўлланадиган ашёлар асосан қўйидаги тўрт гуруҳга кирди:

1 - гуруҳ - қўлланилган ёки унга яқин ашёлар - тош, ғишт, сополлар ва ҳ.к. Тош аввал олинган жойидан олиниши маъқул. Махсус буюртма билан ғишт тайёрланиши мумкин. Ашёларнинг кейин ҳам сақланишини ўйлаш керак.

2 - гуруҳ - махсус таъмирлаш учун тайёрланган замонавий материаллар лойиҳачининг мақсадига кўра кўринишидан аввалги ашёдан кескин ёки сал фарқланиши ёки мутлақо фарқланмаслиги мумкин. Ђишт

тушиб кетган жойда ўрнини махсус қорихма билан тўлдириш имконияти бор.

3 – гуруҳ - янги, кўпроқ консервация учун сақлашда фойдаланиладиган ашёлар. Улар структуравий мустаҳкамлаш, биологик жиҳатдан зарарсизлантириш учун ишлатилади. Шаффоф ашёлар бутни чиқазади, сув киргизмайди лекин чидамсиз. Уларни тез - тез янгилаб туриш зарур.

4 – гуруҳ - кўринмайдиган жойларда ишлатиши мумкин бўлган замонавий ашёлар.

Бу гуруҳлардаги ашёлар аввалги ашёлардан физикавий хоссалари билан кескин фарқланмаслиги керак. Хоссалари кескин фарқланса, таъмир учун нохуш оқибатлар пайдо бўлади.

Обида тевараги бетон ёки асфальт билан фаршланмаслиги маъқул, чунки уларнинг тагида нам йиғилиб, у обида деворларига чиқа бошлайди. Шўр - ҳок ҳам пайдо бўлади. Тош ёки гиштни қум устига ётқизиб тозаланганлиги маъқул.

Гишتلарни тозалашда қум билан тозалаш усулини қўлламаслик керак. Гишт пиширилганда ва ўзоқ муддат ҳавода бўлганда сиртида зич қобиқ ҳосил қилади. Таъмир ишларининг хусусиятларига кўра иш ҳақи ва муддати каби мезонлар (меъёрлар) олинади.

Таъмирлашда лойиҳачининг вазифалари янги иншоат лойиҳачиникидан анча фарқ қилади. Унинг асосий вазифаси - фақат назорат эмас, балки таъмирга илмий - техник раҳбарлик қилишдир.

Таъмирчи лойиҳачи ўз кўрсатмаларини махсус дафтарга ёзиб боради. Усталар бажарилганлигини ҳам қайд этадилар. Дафтарда расм ёки схема кабилар ҳам чизилиши мумкин. Таъмирлаш жараёнини ўзида акс эттирган дафтар кейин давлат архивига топширилади. Бош лойиҳачи раҳбарлигида мутахассисларни археолог, конструктор, рассом ва бошқалар билан биргаликда таъмирлаш ишларига назорат олиб борилади.

Зарур ҳолларда ишни тўхтатиб қўйиши мумкин. Бош лойиҳачи обидани таъмирлагандан кейин ихтисослашган қабул комиссиясига топширилишда қатнашиши лозим. Таъмирлашнинг ҳисоботи ишнинг сўнги босқичи ҳисобланади. Ҳисоботда обиданинг қисқача таърифи, тадқиқий ишлар баёни берилади. Айниқса таъмир вақтида топилиб, лойиҳада кераклигича акс этмаган далиллар тўла кўрсатилади. Кейинги қатламлардан халос бўлиниши, тикланган жойлар, улар учун далиллар келтирилади, киритилган ўзгаришларга катта эътибор берилади. Таъмир ҳажми жуда катта бўлганда ижрон учун чизмалар берилади. Уларнинг мақсади исхита бўлиб:

биринчиси - таъмирдан кейинги ҳолатни кўрсатади, яъни ўлчов ёки лойиҳа чизмаларидан фарқланади, улар ҳам ўлчов чизмалари бажарган вазифани бажаради, яъни кейинги ишларга асос сифатида фойдаланилади;

иккинчиси - таъмир жараёнини кузатиш имконини беради. Ижро чизмалар қилинган ишларнинг картограммаси вазифасини бажаради.

Таъмир лойиҳаси муҳокама қилинган мажлис баённомалари ҳам ҳисоботга қўшилади. Таъмирлаш ташкилотига ва муҳофаза идорасига ҳисоботлар топширилади. Ҳисоботнинг асосий мазмуни матбуотда ёритилади.

2.5. Архитектура таълими жараёнида меъморий ёдгорликларни фойдаланишга мослаштириш бўйича лойиҳалар бажариш

Қуйида биз архитектура таълими жараёнида меъморий обидаларни таъмирлаш, уларни замонавий мақсадларда фойдаланишга мослаштириш ва ёдгорликлар муҳитини ободонлаштириш бўйича бажарилган лойиҳаларга тўхталиб ўтамиз.

Хива шаҳридаги Матиниёз Давон Бегм мадрасаси. Бу обида 220 ўринли ресторан ва 30 ўринли банкет залига мослаштирилган. Обиданинг бундай хизматга мослаштирилиши унинг типологик ва режавий хусусиятларидан келиб чиқиб, шаҳарнинг ушбу қисмида умумий овқатланиш ва турли миллий тадбирлар ўтказиш жойига зарурият

тутилганлигидадир. Тамомила миллий меъморчилик услубида қурилган мадраса биносида ўтказиладиган тўй-тантаналари янада кўтаринки руҳда ўтиши учун бу ерда ўзига хос меросий миллий муҳит яратилган.

Мадраса ҳавлиси жимжимдор пўлат енгил қурилмалар ёрдамида ёпилиб саавдо залига айлантирилган. Ҳужраларда эса ошхона хоналари жойлаштирилган. Хоналарга сув кетмаслиги учун бинога мўъажгина кўшимча қурилиш ишланиб, унда ошхонанинг идиш - товоқларини ювиш хонаси жойлаштирилган. Бундан асосий мақсад ёдгорликнинг меъморий - бадиий кўринишини ва конструкцияларини ўзгартмасдан сақлаб қолишдир. Ресторанга кириш хоналари гуруҳи (вестибюл) мадрасага кириш қисмида жойлашган.

Кўшимча қурилишнинг таълиқ девори мадрасанинг гиштин деворларига уйғун кўринишда ишланган. Кўшимча иморат олдида ғарб томондан ҳовуз ишланиб, ёзги овқатланиш жойлари қўшилган. Саавдо залининг деворлари ўз ҳолича қолдирилган. Бадиий безак унсурлари - минсгар усталар орқали ишланган ва қўйма ойнадан ишланган панжаралар залнинг ички кўринишига тантанаворлик баҳшида этади.

Хавадиги Муҳаммад Аммиҳон мадрасаси. Мазкур бино 230 ўринли меҳмонхонага мослаштирилган. Ушбу бино ҳам аввалгиси каби XIX аср ёдгорлиги ҳисобланиб, уни сақлаш ва мослаштириш лойиҳаси юқорида баён этилган тартибда мос келади: бинонинг бошланғич меъморий кўриниши сақлаб қолдирилган ва мўъаж меъморий шакллар киритилиб қисман таъмирлаш ишлари бажарилган.

Иккинчи қаватда хоналарга ўтиш галереяси тусиндигининг бузилган қисмлари қайта тикланган, бинонинг асосий кўринишига қараган барча эшик ва деразалар қиммат-баҳо ёғочдан ишланган, қолганлари эса йиғма ёғоч панжарадан бажарилган. Асосий киришдаги ўймакор бош эшик таъмирланган, ундаги қўйма қумуш занжирга ўйиб гул ишланган. Ёдгорлик курсисига силликланган қора гранит билан пардоз берилган.

Меҳмонхонанинг ички тузилиши медресанинг умумий режавий ечимига тамоман бўйсундирилган бўлсада, меҳмонхона хоналарида замонавий қўлай шароитлар яратилган. Ҳар бир ётоқхона ўзининг айвонига эга бўлиб, ундан Хива шаҳрининг гўзал меъморий қиёфаси кўриниб туради.

Меҳмонхона ичидаги овқатланиш зали ҳам тамоман миллий тарзда ишланган бўлиб, ундаги супа ва пасткам ўриндиқлар ҳар бир ўзбек oilасининг зарур ускунаси - қадимий сандални эслатади.

Хоналарнинг ички кўриниши ва жиҳозлари халқимизнинг миллий анъана ва турмуш тамойилига тамоман мос келади. Қадимий обидаларни замон талабларига мослаштириб лойиҳалашда бу масала ишнинг салмоқли қисмини ташкил қилади. Шунинг учун ҳам меҳмонхона ички кўринишини пардозлаш, хоналарни жиҳозлаш, мебелларга зеб беришда кўпроқ анъанавий услубдаги қурилма ва безаклардан: ёғоч ва ганч ўймакорлиги, мис металлга зарб бериш, панжара, наққошлик, қандакорлик каби қадимдан қўлланиб келинаётган миллий услублардан фойдаланилган. Хоналар табиий равишда шамоллатилади, мавжуд қалин деворлар эса ёзин - кишин хоналарда қўлай микроклим яратишга мослаштирилган.

Медреса ҳовлисида 50 ўринлик ёзги чойхона ташкил этилган. Чойхона устини манзаравий альпинария саркосаси ёпиб туради. Ушбу гўзал альпинария ҳовли композициясини янада жонлантириб юборган, ҳовлига чиққан меҳмонхона номерларида соз микроклим яратилган. Чойхона ички кўриниши миллий услубдаги ўйма нақшли қандил, шамдон, кўза ва тавоқлар билан безатилган.

Хивадаги Олло Кулиев карвон - саройи. Маъмур XIX аср ёдгорлиги нисбатан яхши сақланган бўлиб, у ҳажмий - режавий, меъморий, бадний ечими кўриқхонада тутган ўрни ҳамда бозор майдони билан қўшни жойлашганлиги билан ажралиб туради.

Карвон - сарой биноси икки қават, режаси тўғри тўртбурчак. Ҳовлисининг ўлчамлари 42 x 46 м. Ҳовли атрофида ҳар иккала қаватлар

бўйлаб хужралар жойлашган. Пастки қаватдаги хужраларда турли моллар сақланган, юқорисидагиларда эса савдогарлар меҳмон бўлишган.

Ёдгорликни савдо ярмаркасига мослаштириш лойиҳасида ҳам биринчи қават хужралари саноат молларини сақлаш, маъмурий хоналарга, хоналарнинг бир қисmini савдо залларига, иккинчи қават хоналарини эса асосан савдо залларига айлантириш кўзда тутилган. Якшанба - бозор кунлари қарвон - сарой ҳовлиси саҳнида савдо ярмаркаси ташкил этилиши учун қўлай шароит яратилган. Бунинг учун ҳовли усти жимжимадор баланд металл устунларда кўтарилиб турувчи трубалардан ишланган фазовий снгил панжара конструкцияли ётма ёрдамда ётилган. Бу ётма, ҳовли устига ўрнатилган ўзига хос соябонни эслатиб, ёдгорлик тоmidан бироз кўтарилган ва ҳовли периметри бўйлаб деразалар орқали унинг меъморий композициясига қўшилиб кетган.

Коридорларнинг иккинчи қават саҳнига чиқишлари учун ҳовлининг ён деворларига яқин жойларда қўшимча зинапозалар ишланган.

Микроклимни яхшилаш мақсадида ҳовли марказига кўп қиррали нақшидор фаввора ўрнатилиб, унинг атрофига ҳаридорларнинг дам олиши учун ўриндиқлар жойлаштирилган. Қарвон - сарой хужралари ёзин - қишин савдо залларига айлантирилиб, якшанба - бозор кунлари ҳовли майдонда савдо ярмаркасининг ишлаши кўзда тутилган.

Шундай қилиб, Олю - Қулиҳон қарвон - саройи Хива шаҳрининг энг муҳим ва кўркем савдо марказларидан бирига айлантирилган. Бу эса мозий ёдгорлигини сақлаб қолиш ва ҳаётийлигини таъминлашнинг энг қўлай амалий йўллариdan биридир.

Савдо саҳнида шаҳардаги Нодир Девон Бег мадрасаси Лойиҳага кўра ушбу ёдгорликда халқ касбкорларининг устахоналарини жойлаштириш кўзда тутилган. Ёдгорлик ўзининг меъморий ечими ва тузилиши ҳоҳатиdan мазкур хизмат турига мос келади.

Мадраса биносига қираверишдаги хоналар вестибюль ва маъмурий ходимлар учун ажратилган, шимолий гуруҳдаги хужраларда заргарлик,

мис ва жез қайдақорлиги устахоналари, жанубий гуруҳдагисидда эса сўзана, қалпоқ ва гилам тўқиш бадний устахоналари, ҳамда носқадротлар тайёрлаш, тайёр махсулотларни сақлаш учун хоналар жойлаштирилган.

Мадрасининг гарбий қисмидаги хоналарда кўргазма зал (музей), эсдалик сотувига салон - магазин ва жамоа хоналари жойлашган. Мадрасининг режавий тузилиши бундай хизмат турларини ташкиллаштиришга ҳамда шаҳарга келиб - кетувчи сайёҳлар тамошаси ва уларнинг соғиналар ҳарид қилиши учун қулай шароит яратишга имкон туғдиради.

Мадрасани халқ касбкорларининг ижодий масканига айлантиришда бинонинг ички ва ташқи кўринишига, режавий тузилишига путур отқазилмаслик, аксинча уни сақлаб қолиш мадрасага янги ҳаёт бахш этиб, халқ эҳтиёжига топишириш мақсад қилиб қўйилган. Шу мақсадда хўжаларнинг ички тузилишидаги тоқча ва супалардан, деразалардаги панжалардан тўлигича фойдаланиш кўзда тутилган. Мадраса ортига гиштдан тикланган қўшимча иморатда хўжалик хоналари, ҳовлиси ва хожатхоналар жойлаштирилган бўлиб, мазкур иморат обиданинг бадний моҳиятига салбий таъсир кўрсатмайди.

Мадраса ҳовлиси ободонлаштирилиб, унда усталарнинг дам олишига мўлжалланган айвон ишланган. Айвонни нақшинкор ёғоч суфалар, ўймакор устунлар, васса билан ёпишган тўсинлар безаб туради. Ҳовлини ободонлаштиришда квадрат пишиқ гиштдан ётқизилган йўлак тўшамалар, йўлақлар атрофига ишланган данданалар, ўриндик ва гулдонлардан фойдаланиш кўзда тутилган.

Меъморий ёдгорликларни сақлаб қолиш ва уларнинг умрбоқийлигини оширишнинг самарали ва тежамли йўлларида бири, бу юқорида таъкидлаганимиздек, уларни амалий мақсадларда фойдаланишга мослаштиришдир.

Айрим ёдгорликларни қайта тиклаб, уларнинг ўзларининг дастлабки хизматларини жорий этиш зарур. Масалан, қадимий савдо расталари -

тоқлар, шунингдек ҳаммомлар, маҳалла, гузар масжидларидан бугун ҳам илгаридек фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

Бухоронинг тарихий шаҳар маркази, Хивадаги Ичан - қалъа, Кўҳна - Ургенчдаги ноёб тарихий обидалар Марказий Осиё меъморчилигининг мовий осмон остидаги очик меъморий музейлари сифатида сақланиб келмоқда. Ушбу меъморий мажмуалар тарихидаги кўпгина обидалар замонвий мақсадларда фойдаланилмоқда. Мисол учун, Бухоро Арки шаҳар ўтмишига бағишланган кўргазма заллар мажмуасига айлантирилган, савдо гумбазлари, ҳаммомлар ўз вазифаларини сақлаб қолган. Айрим икки қаватли мадрасалар сайёҳлар учун меҳмонхоналарга, бир қаватлилари умумий овқатланиш объектлари: ёзги чойхоналар, қашахона, ошхоналарга айлантирилган.

Бухородаги Бог - сарой ва шараф бог - истироҳатийлик санъатининг намунаси бўлиб Ситоран - Моҳи Хоса мажмуаси борлигича сақланиб қолиниб, ҳозирда ҳалқ хизматида топширилган: у санатория ва музей сифатида фойдаланилмоқда.

Исмоил Самоний макбараси ва Чашма - Аюб шу ҳудудда жойлашган истироҳат боғи режаси билан чамбарчас боғланиб кетиб, боғнинг томоша объектларига айлантирилган. Бизгача яхши сақланмаган, кўп талафот кўрган тарихий ёдгорликларни эса бундан кейин ҳам бузилиб кетишига йўл қўймаслик, борлигича сақлаб қолиш учун барча чораларни кўрмоқ лозим. Бундай обидаларнинг тарихини ўрганмоқда яроқчилигини таъминлайдиган муҳандислик - техник тадбирлар ишлаб чиқилиши лозим.

Самарқанддаги Ишратхона ёдгорлиги қадимда Дилқушо истироҳат боғининг бог - саройи ҳисобланиб, унинг гир атрофидаги чорбоғ, жимжимадор яшил чаманзорлар, соябоғ хибдонлар, ҳовуз ва гулзорлар Ишратхона ҳуснига ҳусн қўшиб турган. Ҳозирги пайтда ёдгорлик атрофидаги ҳудудда тартибсиз қурилган турар - жой бинолари уни чор атрофдан сизиб қўйиб, обиданинг кўриқлиш зонасига путр етказган, ёдгорлиқнинг ўзи эса кўп талафот кўрган.

Ёдгорликнинг умрбоқийлигини ошириш масъаласида тегишли муҳандислик - техник чораларни кўриш, обидани таъмирлаш ва ундан фойдаланиш йўлларини астариш лозим. Ишратхона апрофидан майдон кенгайтирилиб, ушбу ҳудудда қадимги шарқона услубдаги истроқат боғининг ҳеч йўқса бир қисмини: чорчамен ва хибон бунёд этмоқ, обида майдонида эса музей, маҳалла кўмитаси, жамоат маркази ёки бошқа хизматларни ташкил этишни ўйлаб кўриш лозим.

Шундай қилиб, олиб борилган тадқиқотларда кўрсатилганидек, халқ хўжалиги аҳамиятига эга бўлган меъморий ёдгорликдан замонавий вазифалар учун рационал фойдаланишга мослаштириш қиймати янги қурилишдан 2-3 марта арзон, бундай объектларнинг харажатларни қоплаши 2-3 йилни ташкил этади, бу эса тарихий-меъморий меросни сақлаш муаммоси асосий ечимидир. Ўтказилган лойиҳавий-амалий тадқиқот натижасида қуйидагилар белгиланди: меъморий ёдгорликларни қайта тиклаш, таъмирлаш ва замонавий вазифалар учун фойдаланиш муаммоларини ҳал қилиш.

Регенерация ва компенсацион қурилиш масалаларини лойиҳага киритган ҳолда тарихий-меъморий мероснинг сақланиши ва фойдаланилишини таъминлашга йўналтирилган шаҳарсозлик тадбирлари системаси талаб этилади.

Ёдгорликлар устида олиб бориладиган илмий-тадқиқот ишлари фақат изланиш ва ўрганиш эмас, уларга шундай шароит яратиш керакки, бунда уларнинг сақланиб қолиши замонавий ҷамият ҳаётида, маданий-маърифий ишларида, келажак авлоднинг ғоявий-ахлоқий, эстетик, маданий ва руҳий тарбиясида максимал фойдаланилишини таъминлашимиз лозим.

МУСТАҚИЛ ИШ БЎЙИЧА УСЛУБИЙ КЎРСАТМАЛАР

Магистрантларнинг мустақил иши шаклан ўқув илмий-амалий ишларининг бир тури ҳисобланади. Мустақил ишнинг мақсади - ўтилган материални мустаҳкамлаш магистрантларда аналитик фикрлашни ривожлантириш, графикани такомиллаштиришдан иборат.

Мазкур фандан бажариладиган мустақил иш меъморий ёдгорликларнинг архитектуравий таҳлилидан иборат. У чизма, схема ва жадвал шаклида, қоғозда бажарилади. Таҳлил мавзуси меъморий ёдгорликларни таҳлил қилиш, чуқурроқ ўрганиш, уларнинг муҳофаза ҳудудларини аниқлаш, ёдгорликни сақлаш, мослаштириш ва улардан замонавий мақсадларда фойдаланиш, уларнинг функционал ва ривожланиш эволюциясини ўрганиш каби масалаларни қамраб олиши мумкин. Таҳлил монографик, яъни яқса олинган мавзунини чуқурроқ ёритишдан иборат бўлиши керак.

Мустақил ишнинг мавзусини ўқитувчи-раҳбар талабанинг майл-имкониятларига қараб таклиф қилади. Одатда кўпчилик мавзу мазмунини жиҳатидан кенг бўлиб, бир неча масалалар (мавзучалар) йиғиндисидан иборат бўлади. Талаба дарслик, ўқув қўлланма ёки фанга доир махсус адабиётлар, интернетдан ва бошқа манбалардан дастлабки маълумотларни олгач, мустақил иш мавзуси конкретлаштирилади. Таклиф этилган умумий мавзудан талаба уни кўпроқ қизиқтирган томонини (жиҳатини) хал этиш учун ажратиб олади. Айни вақтда бажариладиган ишнинг ҳажми ҳамда талабанинг имконияти назарда тутилиши керак. Агар талаба мавзунини ўзи таклиф этса, яна ҳам яхши бўлади. Ундай вазифаларда ўқитувчининг розилиги олинади, керакли ҳолларда таклифга коррективка (тузатиш) ҳам киритилиши мумкин.

Мустақил иш ҳар қандай илмий иш каби уч бўлимдан - материал тўплаш, тўпланган материални таҳлил қилиш ва хулоса чиқаришдан иборат. Мавзу аниқлангач, ишнинг материал тўплаш босқичи бошланади. Мавзуга тегишли ҳамма материал синчковлик билан ўрганилади, керакли чизмалар хитой (шаффоф) қоғозга кўчирилади, фотосуратлар, расмлар йиғилади, ишнинг кейинги, таҳлил босқичига керакли ҳамма материал йиғилади ва натижаи чизмалар орқали ифодаланади. Чизмалар учун қуйидаги масштаблардан фойдаланилади: 1:100. Чизмаларни керакли масштабга келтириш учун «бурчақли масштаб», «катакларга олиш» (бош

тарҳлар учун) усулларидаан ёки калькулятор, компьютер воситаларидаан фойдаланиш мумкин. Чизмалар таҳлил учун жадвал каторига киритилган бўлса, улар учун ягона масштабдан фойдалангани маъқул. Қаторнинг биринчи хили типологик қатор (масалан: турар уйлариинг типлари) бўлиб, иккинчи хили таҳлил этилаётган объект эволюциясини равшан ифодалаш зарур. Чизмалар стандарт, 210x297 мм. ўлчамли форматда қаррали (2,3,4,5,6 ва улардан катта) варақда баъарилиши лозим. Расмлар чизиқли бўлгани яхши. Агар ишнинг хулосасини ифодалаш зарур бўлса, оқ-қора ёки рангли бўёқдан фойдаланилади. Айрим ҳолларда штриховка қўлланиши мумкин. Эволюцион ва типологик қаторлар жадвал қўринишига келтирилади. Бундай жадваллар бирон қонуниятига қўра умумийликларни ёки тафовутларни ифода этиши керак. Жадвал аксари 4-5 мураккаб чизмадан ёки 10-12 та ва хатто ундан ҳам кўп соддарок чизмалардан иборат бўлиши мумкин.

Иш мазмунни картотека тузилишини талаб этса, чизмаларни 1-стандарт форматдаги қоғознинг ярми ёки чораги ўлчамидаги (297x402 мм) қоғозга чизиш таъсия этилади. Ишнинг хулосалари шартли чизиқлар: композицион ўқ, пунктир, йўгон чизиқ, штриховка ва ранг ёрдамида ифодаланади. Ишга жуда зарур ҳолларда қисқа матн - аннотация киритиш рухсат этилади. Лекин шунини назарда тутиш жоизки, талаба хулосани (ўз фикрини) чизма орқали ифода этишга ўрганиши зарур.

Чизмаларнинг ёзувлари маззунни, ёдгорлик номи, унинг жойи, қурилган вақти ва шунга ўхшаш бошқа зарур маълумотларни бериши лозим. Алоҳида фойдаланилган манба (китоб, карта, чизма) қўрсатилади.

Терминлар лугати

Модернизация - замонавий талабларга жавоб берувчи ўзгартириш, мукаммаллаштириш.

Регенерация - шаҳарсозлик комплексининг меъморий-бадний бойликларини тиклаш.

Реставрация - бинолар модернизацияси ва реконструкцияси ечимларини тўлиқроқ мувофиқлаштириш зарурияти.

Комплексная санация - ҳудудларни путурдан кетган, кам қийматли қурилмалардан тозалаш, ҳовли майдонларини ободонлаштириш ва кўкаламзорлаштириш, меъёрий санитар шароитларга ҳалақит берувчи биноларни бузиш.

Ревитализация - тарихий-маданий меросни сақлаш ва самарали фойдаланиш мақсадида шаҳарсозлик комплекси вазифаларининг мукаммаллашуви.

Реконструкция - меъморчилик, ҳайкалтарошлик, амалий санъат, шунингдек шаҳар, қишлоқ ёдгорликларининг (археологияда) дастлабки қиёфасини тиклаш.

Консервация - археологик предметларни, уларнинг тўлиқ ва узок сақланишини таъминловчи шароитларда сақлаш.

**«Архитектура ёдгорликларидан замонвий мақсадларда фойдаланиш
усуллари» фанидан саволлар ва ахратилган рейтинг баллари**

№№	Саволлар	Балл	Саволларга доир жавоблар
1.	Архитектура ёдгорликларини сақлаш бўйича қандай қонун ва қарорларни биласиз?	2	“Маданий ёдгорликларни сақлаш ва фойдаланиш” тўғрисида Ўзб. Р. қонуни 30.08.2001й., “Шаҳар-созлик кодекси”, Ўзб.Р. қонуни асосида 04.04.2002й. тасдиқланган., “О мерк по дальнейшему совершенствованию охраны и использования объектов культурного наследия” тўғрисидаги Ўзб. Вазирлар маҳкамасининг 269-сонли қарори.
2.	Тарихий мажмуаларнинг ўзига хослиги деганда нимага тушуvasиз?	2	Арк, қалъа, шаҳрiston ва рабодларнинг шаклланиши. Шаҳар деворлари, боглари, кўчаларининг хозирги кўёфаси, шакллари ва ҳолат. Мажмуалар ва майдонларни таъкиллаштиришда композицион усуллар.
3.	Тарихий ва маданий ёдгорликларнинг турлари қандай бўлиши мумкин?	2	Саройлар, маъмурий бинолар, хонақоҳ минора, масжид, медреса ва савдо бинолари. Археология тошпаллари, деворий расмлар, қалъалар, тепалик ва бошқалар.
4.	Архитектура ёдгорликларини янги вазифага мослаштириш қандай амаллар оқирилади?	2	Архитектура ёдгорликларининг турларига қараб мавзу танланади. Янги мавзуга мослаштириб таъмирлаш лойиҳаси ишлаб чиқилади. Архитектуравий лойиҳа ечими бажарилади. Ёдгорлик атрофини ободонлаштириш ва кичик архитектура шакллари яқинлаштириш лойиҳаси бажарилади.
5.	Ёдгорликларни янги вазифага мослаштириш учун нимага эътибор бериш лозим?	2	Иқтисодий жиҳатдан мақсадга мувофиқлигига. Нафосат нуқтадан жиҳатдан мувофиқлигига. Ёдгорликнинг ашёвий даялигига. Муҳандислик термоларига. Ёдгорликнинг тури(типологиясига) эътибор берилади.
6.	Архитектура ёдгорликларини янги вазифага мослаштириш лойиҳавий ечимсда қандай амаллар бажарилади?	2	Қурилиши(конструкцияс). Технологияга доир шартли чизмаси. Ичка кўринишининг пардозлаш чизмаси. Жикозлар, усқуналар. Муҳандислик ишлари. Молиявий ҳисоб китоб ком чўтиги.
7.	Ёдгорликлар атрофини ободонлаштириш лойиҳасида қандай ишлар амалга оқирилади?	2	Бош реж(тарх). Кичик архитектура шакллари. Қўқаламзорлаштириш. Муҳандислик ишлари. Муҳандислик термолари. Молиявий ҳисоб китоблар ком чўти.
8.	Замонавий шаҳар-созликда ёдгорликларнинг янги вазифаларида нимага эътибор бериш керак?	2	Архитектура ёдгорликларининг атроф муҳитига. Атрофдаги қурилишларнинг кўринишига. Бошиқа қурилишлар билан орасидаги масофага. Транспортига. Ободонлаштириш ва қўқаламзорлаштиришга.
	Замонавий шаҳарсоз-		Шаҳар атроф муҳитига. Ансамблининг тузалишига

9	лиқда авсамбланинг янги вазифаларида нимага эътибор бериш керак?	2	(композициясига). Авсамбланинг шакли(силуэти)га. Хиссий муҳитга. Муҳофаза майдонига.
10.	Ёдгорликлардан фойдаланиш лойиҳасида интерьер(ички қўриқ)ни учун нималарга эътибор бериш лозим?	2	Дастлабки ички қўриқнинг тиклашга. Эски меъморийлик билан замонавий жиҳозлар ўртасидаги фарқни сақлашга. Маълум давр архитектура шакллари, жиҳозлари ўртасидаги фарқни сақлашга.
11.	Архитектура ёдгорликларидан фойдаланиш учун нималарга эътибор бериш керак?	2	Вазифасига. Шакли(бадий тасволи)га. Бор ҳолатида сақлаш(консервация)га. Музей қўرғамасига. Томоша мавзига. Тиклаш (таъмирлаш)га. Диний нишотлардан фойдаланишга. Дастлабки вазифаси ва бадий тасволини сақлаш ва ривожлантиришга.
12.	Чет эл ва Европада ёдгорликлардан фойдаланишда нималарга эътибор беришган?	2	Музейлар, экспонатлар, маданий ва туризм мақсадларида фойдаланишга ва музейлаштиришга. Фойдаланишнинг режалар сўчмаларига. Ички ва ташқи қўриқнинг сўчмаларига.
13.	Суздаш тижрибасида тарихий меъморий ёдгорликлар мажмуасини сақлашда асосан нималарга эътибор беришган?	2	Сайёҳлик марказини яратишга. Иқтисодий базани яратишда ташқи қўриқни оммаларга. Тарихий ядронинг шаклланиш қонуниятларига. Тарихий шаҳар марказ мажмуасида ёдгорликларнинг вазифаси ва уларнинг аҳамиятига. Шаҳар муҳити ривож ва морфологик қўриқларига.
14.	Ёдгорликларни мезонаж авлод учун сақлашнинг асосий вазифалари нимадан иборат?	2	Қаровсиз қолган архитектура ёдгорликларни устид тижикот ишлари олиб бориш. Таъмирлаш ишларини бақаришдан олдин таъмирлаш. Замонавий мақсадларда тўғри фойдаланиш.
15.	Тарихий ёдгорликларни таъмирлаш тарихи ва замонавий концепцияларни шакллантириш деганда нимага тушунасиз?	2	Реставрация муаммолари бўйича бақс, мунозаралар ва Европа давлатларидаги амалиёт. "Ёдгорлик" тушуначасининг кенгайиши, диққат марказини алоҳида ёдгорликлардан бутун бир архитектура муҳитига қаратиш. Ёдгорликларни сақлашга нисбатан эътибор. "Венеция хартияси" (1964 йил).
16.	Замонавий мақсадларда мослаштиришда амалий ишлар нималардан иборат?	2	Илмий тижикот амалиёти даврида замонавий мақсадларда фойдаланиш устид амалий машғулотлар ўтказиш мўлжалланади.
17.	Ёдгорликларнинг муҳофаза худудларини ташқи этни шарт шароитлари нималардан иборат?	2	Тижикот ишлари. Шаҳарнинг тарихий худудда жойлашган архитектура ёдгорликларини тақсил қилиш. Таъмирлаш ва мослаштиришга бағишланган лойиҳа ишлари. Бақаришган лойиҳа ишлари бўйича ёзма тушутириш ишларидан иборат.
18.	Тарихий шаҳарнинг марказий худудда жойлашган ёдгорликларни қайта тиклашда нималарга эътибор бериш керак?	2	Тарихий муҳитга ва элементларини аниқлашга. Майдонини ўрганишга. Қайта қуришнинг асосий тамойилларига. Биномларнинг структурасига, қадриятларига ва замонавий функцияларига. Тарихий биномларни янги функцияларга мослаштиришга.
	Шаҳарда архитектура		Ёдгорликларнинг шахсий сифатларига.

19.	Ёдгорликларнинг даярларга бўлишда нимага эътибор бериш керак?	2	Хусусиятларнинг классификациясига. Шаҳарсозлик ансамблидаги ролига. Архитектура ёдгорликларининг рўйишга. Шаҳарда янги қурилышларнинг узвий боғлиқликларига.
20.	Тарихий шаҳар марказларида жойлашган ёдгорликларнинг қайта тиклашда баҳарлашдан лойиҳа ишлари ҳақида маълумот бериш.	2	Шаҳарнинг тарихий табиқ режаси. Шаҳар тарихий, ҳудудларининг тизими ва ёдгорликларнинг аналитик тадқиқ қилишнинг ҳақим, таркиби ва характери. Тўғрилаш лойиҳаси. Ёдгорликнинг батафсил лойиҳаланиш режаси ва унинг фрагментларини қайта тиклаш. Ёдгорликларнинг тўғрилаш ва улардан фойдаланиш.
21.	Архитектура ёдгорликларининг муҳофаза қилишнинг назарий асослари нимадан иборат?	2	Архитектура ёдгорликларининг тарихий аҳамияти ва шаҳарсозликда меъморий мажмуаларни қайта қуриш лойиҳасини яратишдаги тадқиқот усуллари. Архитектура ёдгорликларида қузатув ишларини олиб бориш.
22.	Архитектура ёдгорликларининг тарихий аҳамияти ва замонавий шаҳарсозликдаги ўрни деганда нимага тушунақ?	2	Ҳозирги замон инжимоий фавдари билан алоқада бўлишнинг. Архитектура ёдгорликларини сақлаш ва уларни муҳофаза қилиш тўғрисидаги қону ва фармойишларни биллиш. Ёдгорликларнинг илмий ва амалий аҳамиятини. Ёдгорликларнинг асосий турлари ва уларнинг ривожланиш босқичларини.
23.	Архитектура ёдгорликларни устда амалий ишлар баҳарлашда нимага эътибор бериш лозим?	2	Илмий тадқиқот ишлари. Ёдгорликларининг барпо бўлиш тарихини ўрганиш. Ёдгорликларнинг асосий шаҳарсозлик хусусиятлари, биволларнинг уйғулишга. Ёдгорликларнинг қайта қуришдаги асосий вазифалар.
24.	Тарихий шаҳар марказларида жойлашган архитектура обидалари устда қузатув ишларини олиб боришда нимага эътибор бериш керак?	2	Ёдгорликлар ва ансамбллар уйғулишга. Қузатув нукталарини аниқлаш усуллари. Муҳофаза ҳудуди режасини тузишда ёдгорликни қузатиш нукталарини белгилашга. Ёдгорликларни қузатишда ҳақикат берувчи иморатларни аниқлаш шартларига. Ёдгорликларнинг визуал қурилишнинг тақлиқ этишга.
25.	Ёдгорликлар уйғулишнинг аниқлашдаги тадқиқот ишларида нимага эътиборга олинади?	2	Етакчи аҳамиятта эга бўлган ёдгорликларни тақлиқ этиш. Шаҳарсозлик табиқ режасини тузиш ва усуллари. Тарихий шаҳар марказларини қайта тиклашда лойиҳаланишнинг асосий вазифаларига.
26.	Тарихий шаҳарларнинг тузилишда етакчи аҳамиятта эга бўлган ёдгорликлар мажмуасини тақлиқ қилишда нимага эътибор бериш керак?	2	Ансамблларни тақлиқ нукталардан ва туристик йўналишлардан қурилишнинг аниқлашга. Етакчи иморатлар ўртасида алоқалар мажмуидини. Тақлиқдаги туризм йўналишларидан туриб, тарихий иморатлар ва ансамблларнинг уйғулишнинг қузатиш имкониятини яратиш усуллари.
27.	Ҳозирги замонда тарихий меъморий ёдгорликларнинг тўғрилаш лойиҳасини тузишда	2	Архитектура ёдгорликларининг шаҳарсозликдаги тарихий қийматини аниқлашга. Тарихий архив материаллари устда тадқиқот ишлари олиб бориш сўрономалари ва жавоб варақалари асосида ақолдан аниқта йиғишга. Биволар қийматини

	нималарга эътибор бериш керак?		аниклаш ва таклифлар тайёрлашга.
28.	Архитектура ёдгорликларини қайта тиклашда лойиҳалашнинг асосий вазифалари нималардан иборат?	2	Архитектура ёдгорликларини тавмирлашда, қайта тиклаш жараёнида тадқиқот ишлари олиб бориш. Лойиҳалаш чизмаларида мослаштириш режасини тузиш тизимларини белгилаш усуллари-га. Лойиҳа ишларини экспертизадан ўтказиш.
29.	Архитектура ёдгорликларини сақлашда нималарга эътибор бериш лозим?	2	Ёдгорликлар атрофида қўриқхоналарни ташкил қилишда илмий тадқиқотнинг асосий турларига. Муҳофиза ҳудудида қўриқхоналарни ташкил этишнинг умумий қонун қондалари ва вазифаларига.
30.	Архитектура ёдгорликларининг муҳофиза ҳудудини ишлаб чиқишда нималарга эътибор бериш керак?	2	Архитектура ёдгорликларидан замонавий мақсадларда фойдаланиш учун тавсиялар белгилаш омилларига. Лойиҳаларни техник иқтисодий жиҳатдан асослашга. Ташқи таърифта бериш, экспертизадан ўтказиш ва уни кенг мутахассислар кенгашида ҳимоя қилишга.
31.	Архитектура ёдгорликларининг қўриқхоналарини ташкил қилишда илмий тадқиқотнинг асосий турларига нималар иборати?	2	Қўриқхоналарни ташкил этишда архитектура ёдгорликларининг сифатлари, асосий омиллари ва таркибий белгилари. Тарихий ҳақиқияти ва ва вазифалари. Бошқа ёдгорликларга кинсбеган жойлашуви. Ёдгорликнинг физик ҳолати. Дастлабки вазифаси. Қўриқхонадаги ўрмаларнинг қўламини.
32.	Муҳофиза ҳудудларини ташкил этишнинг умумий қонун қондаларида нималарга эътибор бериш керак?	2	Архитектура ёдгорликлар, ансамбллар, маълумоларни сақлаб қолишга. Муҳофиза ҳудудларини ташкил этиш лойиҳасини яратишда қўриқхоналар устида тадқиқот ишларини олиб боришга. Архив маълумотлари, тарихий обьектографик маълумотларга. Шаҳар қурилишида турли давр лойиҳа режаларини ўрганишга.
33.	Муҳофиза ҳудудида қўриқхоналарини ташкил этиш вазифалари нималардан иборат?	2	Тарихий меъморий қўриқхона ташкил этиш. Тарихий шаҳар марказларида тадқиқот ишлари олиб бориш усуллари. Тарихий "зоналар" майдонлар тизимини ишлаб чиқишдан иборат.
34.	Қўриқхоналар тизимининг қандай турлари бор?	2	Тарихий меъморий қўриқхона. Ёдгорлик қўриқхонадан иборат майдон. Тартибга солиб туриладиган қурилган майдон. Қўриқхонадан иборат муҳит ҳудуди. Визуал майдонни ташкил этиш усуллари.
35.	Архитектура ёдгорликларини муҳофиза ҳудудларини ва шаҳарини елтилашда нималарга эътибор бериш керак?	2	Ободонлаштириш ишларига. Сайёҳлар учун қулай шарт шартлар яратишга. Архитектура ёдгорликларини тавмирлашда дастлабки вазифаларни ҳисобга олган ҳолда улардан замонавий мақсадларда фойдаланиш усуллари.
36.	Тарихий шаҳар марказлари деганда нимани тушунасан?	2	Тарихий шаҳарларининг XX асрнинг бошларигача эг жойлашган, марказ сифатида иқтисодий ҳолатини сақлаб қолган қисмини.
37.	Тарихий шаҳарларни ривожлантириш муаммосини қал қилиш учун энг асосий муаммо	2	Архитектура ёдгорликларидан замонавий мақсадларда фойдаланиш масаласи энг долзарб муаммолардан бири бўлиб ҳисобланади.

	нималардан иборат?		
38.	Ёдгорликларнинг тарихий аҳамияти ва мақсади нималардан иборат?	2	Бадийий кийиматларини аниқлаш. Мослаштиришнинг меъморий режаларий счими. Ёдгорлик классификацияси. Функционал гуруҳларга ажратишдан иборат.
39.	Ёдгорликларнинг янги вазифасини аниқлаш учун қандай ишлар бажарилади?	2	Режаларий счимининг тузилиш хусусиятлари аниқланади. Объектнинг тарихий меъморий биографияси, таъмирлаш лойиҳаси тўғрисида маълумотлар. Мослаштиришнинг иқтисодий ва маънавий мақсадларга мувофиқлиги.
40.	Ёдгорликдан фойдаланиш учун қандай вазифалар ва счимлар бажарилади?	2	Ёдгорликнинг тузилиш хусусиятлари. Мослаштиришда ички қўринишлар лойиҳа счимлари. Қўриқхона ташкил этиш усуллари. Замонавий мақсадларда фойдаланишнинг услубий асослари. Интерьерларнинг замонавий счимлари ва услублари. Янги функцияга мослаштириш лойиҳаларининг асосий счимлари.
41.	Мослаштиришда ёдгорликларнинг тузилиш хусусиятлари нималардан иборат?	2	Туристлар учун қулай шароитлар яратиш. Ёдгорликнинг ҳажмий режаларий счими. Конструктив ва кифа тасвифини ялоқи борица сақлаб қолиш. Ёдгорликнинг фаволят қўрсатишда номтақуд тартибга келтириб чиқарувчи ишлаб чиқариш жараёнини бартараф этиш. Ёдгорлик учун режалаштириш, ўзгартаришларни талаб қилмайдиган вазифаларни таъминлаш.
42.	Ёдгорликларни мослаштиришда ички қўринишларнинг лойиҳа счимлари нималардан иборат?	2	Замонавий мебеллар ва жиҳозлар билан интерьернинг қўринишини ва тарихий тикланишини ҳал этиш. Стилизация. Этнографик аниқлик. Ўтишнинг баъзи қўринишларини мослаштириш. Кескин фарқ қилувчи контраст услублари. Нюанс фарқли нюанс услублари.
43.	Мослаштириш лойиҳа счимларида қўриқхоналарни ташкил этиш усуллари қандай амаллар бажарилади?	2	Худудий чегара, атроф муҳитни ташкил этишда композицион жиҳатдан ёт бўлган элементлардан сақлаш. Атроф муҳитда мухофаза худудини ташкил этиш. Тарихий ландшафтни тиклаш. Визуал боғланишни ишлаб чиқиш усуллари бажарилади.
44.	Замонавий мақсадларда фойдаланишнинг услубий асослари нималардан иборат?	2	Шахарсозликда табиий, маданий ва моддий муҳитни сақлашнинг умумий масалаларини ҳал этиш. Тарихий ёдгорликлар даражасининг ўзига хос счимлари ва улардан фойдаланиш вазифаси. Фойдаланишда шаҳар тизимининг тарихий меъморий морфологик таҳлили. Биноларнинг ёдгорликларга таъсир қўрсатувчи худудларини аниқлаш.
45.	Тарихий шаклланган интерьерларнинг замонавий счими ва услубларида қандай амалларга эътибор берилиди?	2	Контраст счимларнинг мебел ва жиҳозлар шаклида замонавийлик ва геометрик шакллар эски архитектура шакли билан кескин фарқи. Нюанс счими мебел ва жиҳозлар шаклларининг ўзига хослиги. Интерьерларни лойиҳалашда композицион ва пластик чизик хусусиятларининг таҳлили. Конструктив услуб. Декоратив шакллар хосия

			қилувчи элементларга.
46.	Янги функцияга мослаштириш лойиҳаларининг асосий йўналиши ва ечимларини қай қисмида нималарга эътиборга олинади?	2	Мейморий ёдгорлиқлар тарихи. Мавзу тавлаш. Иқтисодий жиҳатдан мақсадга мувофиқлиги. Нафосат нуктан назардан мувофиқлиги. Ёдгорлиқнинг илмий таркиби. Муҳандислик тармоқлари. Ёдгорлиқнинг тури, типологияси.
47.	Тамсиллаш ва қайта тиклаш лойиҳа ечимларини бажаришдан кейинги ишлар тартиби қай усулда бажарилади?	2	Ободонлаштириш. Бош режа "тарх". Кичик шакллар. Қўқаламзорлаштириш. Муҳандислик асобоб усқуналари. Муҳандислик тармоқлари. Молвий хисоб қитоб хом қўти.
48.	Мослаштиришда муҳандислик мейморий лойиҳа ечимда қайси ишлар бажарилади?	2	"Қовструкция" қурилмаси. Технолоқияга доир шартла қизмалар. Ички қўрнинишнин пардозлаш. Жихозлар, усқуналар, муҳандислик асобоб усқуналари. Молвий хисоб қитоб хом қўти.
49.	Замоновий шаҳар тузилқишда ёдгорлиқлардан фойдаланиш омилиларига нималар кирати?	2	Архитектура ёдгорлиқлари ва ансамбллариинг янги хизмат вазифалари. Атроф муҳитларидаги қурилқиларининг таъсири, бешта қурилқилар орасидаги масофа ва боғлиқлиги, автоулов "транспорт" ининг обидаларга таъсири. Ободонлаштириш, қўқаламзорлаштириш ечимлари. Шаҳарининг фазовий атроф муҳитлари тузилқиш "композицияси", шакллар салқуэтлари, хиссий муҳит. Муҳофаз майдонилари.
50.	Архитектура ёдгорлиқлардан фойдаланишда асосий вазифалар нималарда иборат?	2	Бор ҳолатида сақлаш. Бадий тимсолани сақлаш ривожлаштириш. Интерьерининг ички қўрнинишнин сақлаш. Маълум давр меймортилик шакллари, жихозларининг ижодий қайта тикомлаштириш. Эски меймортилик билан замонавий жихозлар ўртасида фарқни сақлаш.

**Вопросы и отведенные рейтинговые баллы по предмету
«Методы современного использования памятников
архитектуры».**

№№	Вопросы	Балл	Примеры для ответов
1.	Какие законодательные акты: законы, постановления и указы были изданы, дата издания?	2	Законом Р.Узб. «об охране и использовании объектов культурного наследия» от 30.08.2001г. Постановлением Кабинета Министров Р.Узб. от 29.07.2002. «О мерах по дальнейшему совершенствованию охраны и использованию объектов культурного наследия» Градостроительный кодекс Республики Узбекистан от 04.04.2002г.
2.	Какие виды работ выполняются при историко-градостроительных исследованиях?	2	Выявляются историко-художественные ценности и историко-градостроительная оценка всех видов исторических памятников, памятников градостроительной архитектуры и монументального искусства.
3.	Какие виды работ выполняются на основе исследований исторических городов?	2	На основе исследований должны быть разработаны предложения по органическому сочетанию реконструкции города с его исторически сформировавшейся структурой.
4.	На каких основаниях разрабатывается опорный генеральный план и ТЭО?	2	На этой стадии на основании исследования выявляются факторы, повлиявшие на возникновение города. Формирование его структуры. Проанализируются этапы его исторического развития.
5.	Какие работы проводятся до начала предпроектных исследований?	2	Проводится ретроспективное исследование пространственной композиции исторического градостроительного ансамбля. Проводится историко-художественная и историко-градостроительная инвентаризация его застройки.
6.	Какие материалы используются на этапе предпроектных исследований?	2	Историко-градостроительный (архитектурный) опорный план. Границы охранной зоны памятников истории и культуры. Общие рекомендации по режимам использования памятников архитектуры для современных нужд.
7.	Какие факторы влияют на выбора нового функционального содержания памятников архитектуры?	2	Классификационная группа памятника. Историко-архитектурная биография сооружения. Данные проекта реставрации. Экономическая и эстетическая целесообразность данного варианта приспособления. Наличие сырьевой базы и коммуникации (при проектировании туристических комплексов). Потребность города (района) в той или иной функциональной группе.
8.	Какие основные требования необходимо соблюдать при приспособлении памятников архитектуры?	2	Максимальное сохранение архитектуры памятника, предполагающее, кроме физического сохранения здания (конструкции, планировки), но и сохранение его художественного образа, экстерьера и интерьера.

9	На какие группы подразделяется решение интерьера при его реставрации?	2	1. Исторически достоверное воспроизведение интерьера определенной исторической эпохи. 2. Современное решение исторически сложившегося интерьера.
10	Какие виды имеет метод современного подхода к решению интерьера?	2	Контрастное решение. Ньюансное решение.
11	Что собой представляет контрастное решение?	2	Форма мебели, современное оборудование, геометрические формы (преобладание прямых линий, вертикали и горизонтали), которые контрастируют с формами старой архитектуры (при преобладании линии криволинейного очертания).
12	Что такое ньюансное решение?	2	В формах мебели и оборудовании учитывается специфика архитектуры интерьера, некоторая стилизация на заданную тему.
13	На что следует опираться при выборе новой функции памятников архитектуры?	2	Тематику. Историко-архитектурную биографию памятника. Экономическую целесообразность. Эстетическую целесообразность. Сырьевую базу. Коммуникации. Классификационную группу памятников.
14	На что следует обратить внимание в проекте реставрации и приспособления памятников архитектуры?	2	Архитектурно-планировочное решение. Конструктивность решения. Технологичность схемы. Отделка интерьера. Мебель и оборудование. Инженерное оборудование. Сметно-финансовый расчёт.
15	На что необходимо обратить внимание в проекте благоустройства территории памятника?	2	Генеральный план. Малые архитектурные формы. Озеленение прилегающей территории. Инженерное оборудование. Инженерные коммуникации. Сметно-финансовый расчёт.
16	Что означает пространственная среда памятника в структуре современного города?	2	Композиция. Силуэт. Эмоциональная атмосфера. Охранные зоны.
17	Что означает пространственная среда города в структуре современного города?	2	Фон окружающей застройки. Стык с застройкой. Транспорт. Благоустройство и озеленение.
18	Как вы характеризуете первоначальное назначение памятника архитектуры?	2	Жилые здания. Учебные заведения. Гражданские здания. Торговые здания. Культовые сооружения. Мемориальные здания. Дворцы. Инженерные сооружения.
19	Как располагаются памятники архитектуры в структуре города?	2	В центре города. В ответственных узлах города. На периферии города. В парковой зоне города. За городом.
20	Как определяется историческая ценность памятника?	2	По времени строительства. По функциональному назначению. По конструктивным особенностям. Средствам художественной выразительности. Уникальностям элементов.
21	Какие виды реконструкции исторических городов вы знаете?	2	Модернизация. Регенерация. Ревавторизация. Комплексная реконструкция. Санация. Ревайлзация. Реконструкция в археологии. Консервация.

22.	Что такое модернизация?	2	Изменение, усовершенствование, отвечающее современным требованиям.
23.	Что такое регенерация?	2	Возрождение. Преобразование памятников архитектуры современного вид.
24.	Что такое ревалоризация?	2	Восстановление архитектурно-художественной ценности градостроительного комплекса.
25.	Что такое комплексная реконструкция?	2	Необходимость более полной увязки решения планировочной организации района с решением по модернизации и реконструкции зданий.
26.	Что такое санация зданий?	2	Расчистка территорий от ветхих, малоценных строений с благоустройством и озеленением дворовых пространств, снос зданий, препятствующих нормальным санитарным условиям.
27.	Что такое ревитализация?	2	Совершенствование функций градостроительного комплекса с целью сохранения и эффективного использования историко - культурного наследия.
28.	Что такое реконструкция в археологии?	2	Восстановление первоначального облика памятника архитектуры, скульптуры, прикладного искусства, а также города, селения и т.д.
29.	Что такое консервация?	2	Хранение археологических предметов в таких условиях, которых обеспечивают их полную и длительную сохранность. Это обеспечивается путем инъекции, пропитки, защитного покрытия.
30.	Что такое реставрация?	2	Фрагментарная реставрация как универсальный вид реставрации. Максимальное сохранение подлинника. Воссоздание памятника заново как редчайшее исключение, выходящее за рамки понятия реставрация.
31.	Что относится к памятникам градостроительства?	2	Архитектурные памятники. Ансамбли и комплексы. Исторические улицы, кварталы, центры.
32.	Охарактеризуйте основные виды физического состояния памятника?	2	Сохранено в хорошем виде. Подлежит консервации. Частично требует реставрации. Требует полной реставрации.
33.	Характеристики расположения объекта относительно других памятников?	2	Второстепенным элементом комплекса. Является самостоятельным элементом. Является основным элементом.
34.	Какими бывают факторы, определяющие выбор новой функции?	2	Социальный заказ общества. Материальная база и технические возможности. Потребности города в том или ином здании.
35.	Что можно отнести к формообразующим факторам новой функции памятника архитектуры?	2	Природно-климатические условия местности. Местные традиции. Определенные средства художественной выразительности, соответствующие художественному вкусу эпохи.
36.	Что является определяющим условием при рассмотрении вопросов приспособления?	2	Планировочная структура интерьера. Внешний архитектурный облик здания.

37.	Из каких принципов можно разработать классификацию приспособлений по функциональному назначению «оближения функций» жилых зданий?	2	Жилые дома. Мадресе. Караван-сарай, работы. Однако, в котором соответствует функциональная и планировочная структура гостиниц, домов колхозников, общежитий. Туристических и экскурсионных баз.
38.	Из каких принципов можно разработать классификацию приспособлений по функциональному назначению «оближения функций» торговых сооружений?	2	Торговые сооружения (таки, тины, чорсу) – соответственно предприятия торговли – торговые центры, магазины, торговые лавки, павильоны сувениров, выставки т. п.).
39.	Из каких принципов можно разработать классификацию приспособлений по функциональному назначению «оближения функций» культовые здания?	2	Культовые здания (мечети, минареты, маязол, намазгачи) – соответственно выставочные и экскурсионные залы, музеи и т.п. учреждения зальной структуры.
40.	Из каких принципов можно разработать классификацию приспособлений по функциональному назначению «оближения функций» крепости, дворцы?	2	Крепости, дворцы (комплекс разнообразных функций) – соответственно – туристические комплексы, музеи, рестораны, кафе, чайханы и т.п.
41.	Из каких принципов можно разработать классификацию приспособлений по функциональному назначению «оближения функций» гражданские здания?	2	Гражданские здания (бани, обсерватории, архитектурные сады) – соответственно бани, бытовое обустройство населения, КБО, ателье и т.д., то есть, номенклатура приспособления довольно обширна.
42.	Какие материалы применялись при строительстве в народного зодчестве?	2	Кромки лесса, сплетенные руками (гуала), глинобитные стены (пахса). Сырцовый кирпич (хон-гипт), составляющие материалы древней строительной техники. Связующим раствором являлся тот же лесс (лой, охак).
43.	Какие три основных требования выделяются в процессе реконструкции ядра исторического города?	2	Сохранение роли и значения в пространстве основных доминант композиции. Реконструкция и модернизация массивов жилой застройки. Приспособление уличной сети к нуждам живущего города.
44.	Что оказывает влияние на выбор нового назначения здания-памятника?	2	Классификационная группа. Историко-архитектурная биография объекта. Данные проекта реставрации. Экономическая и логическая целесообразность данного варианта приспособления.

45.	С какими решениями задачам связан выбор новой функции для архитектурных памятников в градостроительном аспекте?	2	Определением особенностей планировочной структуры памятников. Соответствием образа старого объекта новому окружению.
46.	Какими основополагающими позициями характеризуется организация охранных зон памятника?	2	Стремление сохранить и использовать все ценное, что дает архитектурному наследию прошлого, отношение к наследию, как к неотъемлемому элементу новой культуры. Комплексный подход к решению проблемы реконструкции. Развитие познавательных функций исторического района, города, усиление его художественной и эмоциональной выразительности.
47.	Как и в зависимости от чего определяются размеры территории охранной зоны памятника?	2	Масштаба памятника. Видимости с различных зон. Характера и сохранности исторического фона. Ценности фоновой застройки.
48.	Что является основной методической основой при разработке проекта приспособления ?	2	Индивидуальный подход к приспособлению каждого конкретного памятника. Определение его первоначального назначения и поиск новой функции памятника, приближающийся к характеру исторического назначения.
49.	Какие требования предъявляются при проектировании приспособления памятника?	2	Максимальная сохранность памятника – экстерьера, интерьера, планировки, конструкции, декора, образного строя. Соответствии новой функции эстетической и социальной значимости памятника.
50.	В чем заключается особенность использования памятников архитектуры Узбекистана в современных условиях?	2	В характере современного использования памятников архитектуры, учитывающий местные, национальные и другие традиции конкретных регионов Узбекистана.

Фойдаланиладиган адабиётлар

1. М.К.Ахмедов. Ўрта Осиё меъморчилиги тарихи. Т.,1995., 139 бет.
2. Т.Ф.Кадырова. Пути архитектурного возрождения Узбекистана за XX - начало XXI вв.. (традиции и современность). Т., 2007., 303 стр.
3. Нозилов. Марказий Осиё меъморчилигида интерьер. Монография, Т., 2005. 215 бет.
4. Х.Ш.Пўлатов, А.С.Ўролов. Архитектура ёдгорликларини таъмирлаш ва қайта қуриш. Ўқув қўлланма. Т., 2002. 85 бет.
5. А.М.Салимов. Основные принципы реконструкции исторических комплексов городов Узбекистана. Методические указания. Т.,1994.18 с.
6. А.М.Салимов. Основные принципы организации охранных зон памятников архитектуры и градостроительства. Методические указания. Т., 1994. 18 стр.
7. А.М. Салимов. Основные методы приспособления памятников архитектуры Узбекистана для современных функций. Методические указания. Т., 1994. 30 стр.
8. О.М.Салимов. Магистрлик диссертациясини ёзган бўйича услубий қўлланма. Т., 2003. 24 бет.
9. А.М.Салимов. Сохранение и использование памятников архитектуры Узбекистана. Изд. «Фан». 2009. 288 стр.

Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар

1. Закон Республики Узбекистана. "Об охране и использовании объектов культурного наследия" от 30.08.2001. № 269-П.
2. Постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан от 29.07.2002 № 269 "О мерах по дальнейшему совершенствованию охраны и использовании объектов культурного наследия". Инвентаризация до 1.04.2003 г.
3. Градостроительный кодекс Республики Узбекистан. Утвержденный Законом Республики Узбекистан от 04.04.2002 г. № 353-П.
Глава 1. статья 7. Особое регулирования градостроительной деятельности:
статья 41. Зонирование территории.
статья 44. Общественно – деловые зоны.
статья 47. Рекреационные зоны.

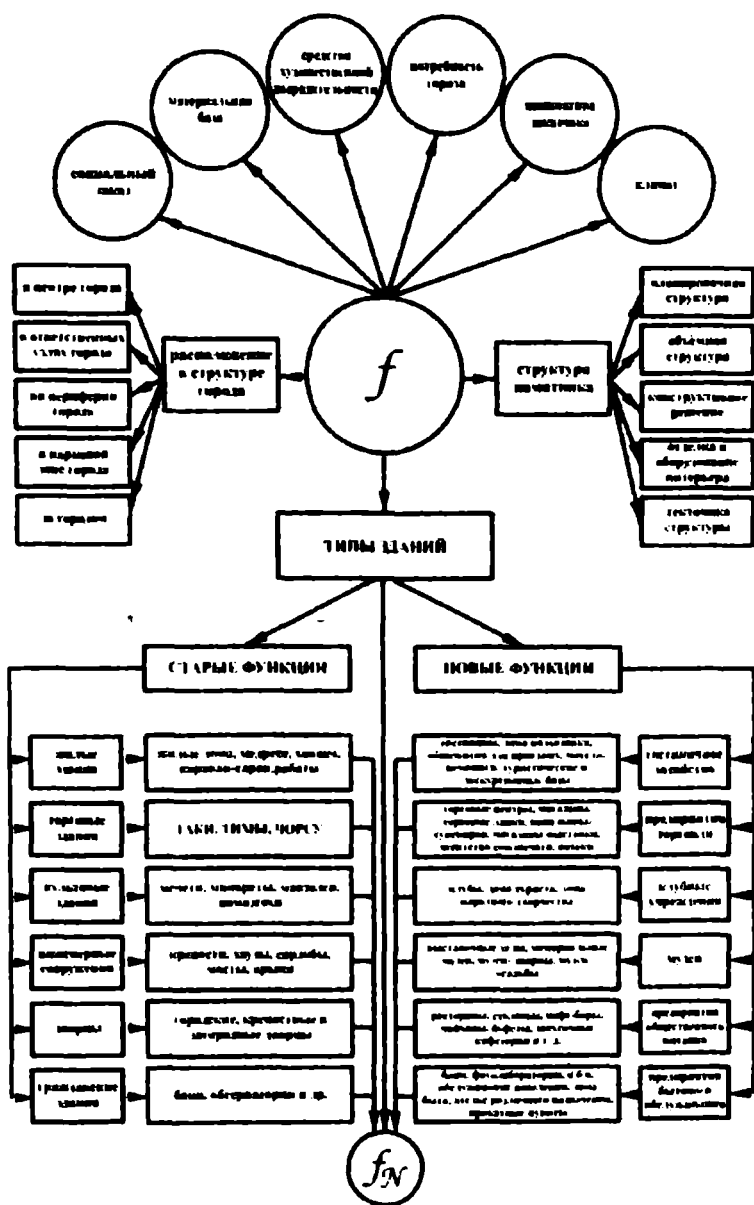
**АРХИТЕКТУРА ЁДГОРЛИКЛАРИНИНГ ИЧКИ (ИНТЕРЬЕР)
КЎРИНИШ ЧИЗМАЛАРИ**

САМАРҚАНД. ТИЛШАКОРИ МАДРАСАСИ – МУЗЕЙ

ХИВА. ҚУТЛУҒ МУРОДИНОҚ МАДРАСАСИ – НИКОҲ УЙИ.

ФАКТОРЫ ВЛИЯЮЩИЕ НА ВЫБОР НОВЫХ ФУНКЦИЙ ПАМЯТНИКОВ АРХИТЕКТУРЫ

-

•

Буюртма 8/2013

Бичимчи 60x84, 1/16, Босма табағи – 8, 5 б.т.

“Архитектура қурилиш интеграция ва шттовация Маркази”нинг

Босмахонасида чоп этилди.

Тошкент ш., Навоий кўчаси 13.

